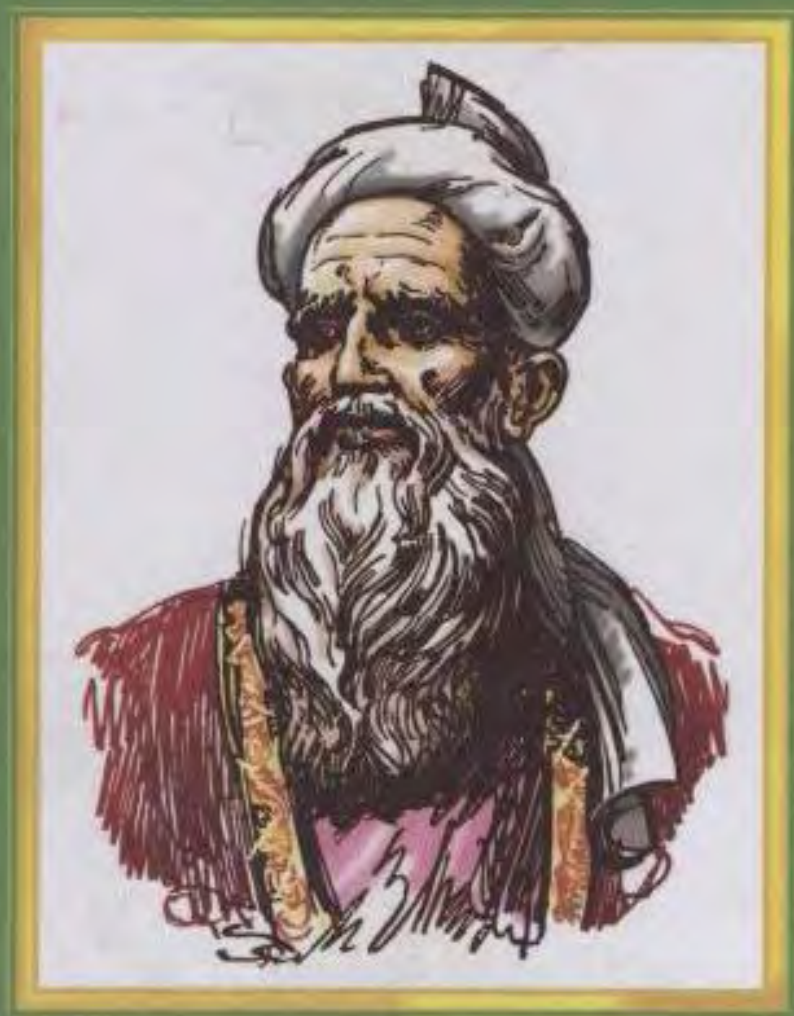

АЪЛОХОН АФСАҲЗОД

АДАБИЁТИ ТОЧИК

Китоби дарсӣ барои синфи

8

АЪЛОХОН АФСАҲЗОД

АДАБИЁТИ ТОҶИК

Китоби дарсӣ
барои синфи

8

*Коллегияи Вазорати маорифи Ҷумҳурии
Тоҷикистон ба ҷоп тавсия кардааст*

PLEIADES
PUBLISHING Inc.
2001

ПРЕЗИДЕНТИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН
ЭМОМАЛИ РАҲМОНОВ

БИРЖА
республики Таджикистан
услуги связи и телекоммуникации
г. Душанба

МУРОҶИАТ БА ХОНАНДАИ КИТОБ

Дӯсти ҷавони ман. Бидон ва огоҳ бош, ки китоб дар радифи Модар ва Ватан арзандатарин муқаддасот ба ҳисоб меравад. Ҳамаи бузургон, донишмандон ва хирадмандони гузаштаву муосир-китобро яке аз беҳтарин арзишҳои зиндагӣ доништа, онро «аниси кунчи таиҳой» ва «фурӯғи субҳи доноӣ» пиндоштаанд.

Китобе, ки дар даст доред, бо заҳмати ниҳоят зиёд аз ҷоп баромадааст. То дар ин шакли ниҳоят зебо ва мазмуни баланд ба дасти Шумо расидан муаллифон, хуруфчинон, рассомон, саҳифабандон ва ноширон ранҷи бисёре кашидаанд, маблағи зиёде сарф кардаанд. Бинобар ин ба қадри меҳнати онҳо расидан қамолӣ боодобист. Китобро азизу муқаддас донед, чун гавҳараки ҷашм онро эҳтиёт намоед. Китобро бо шавқу завқӣ беандоза мутолиа созед, аз мундариҷаи он донишатонро афзун гардонед ва бомаърифату соҳибхирад шавед!

Бидонед, ки китобхониву китобдӯстӣ инсонро ҳатман ба қуллаи мурод мерасонад, мартабаашро дар ҷамъият баланд мебардорад, ӯро ҳимматбаланду қадршинос мегардонад. Эҳтиром ба Ватан, ифтихор бо Тоҷикистони азиз, дӯст доштани ҳар гӯшаву канори он аз дуруст мутолиа кардани китоб ва азбар кардани мазмуни матнҳои он ба даст меояд.

Ба Шумо, дӯсти ҷавони ман, дар роҳи омӯзиш, азхуднамони арзишҳои бузурги инсонӣ муваффақиятҳо таманно дорам.

Бо эҳтиром
Президенти Ҷумҳурии
Тоҷикистон

Э.
Раҳмонов

Ин китоб аз тарафи Маркази татбиқи Лоихаи таҷдиди сектори иҷтимоӣ бо роҳбарии Барномаи Тараққиёти Созмони Миллалӣ Муттаҳид, тавассути маблағҳои қарзи Бонки Осиегии тараққиёт ва Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон нашр шудааст.

Муҳаррирони махсус: А. Худойдодов ва Аббос Афсаҳзод.
Муҳаррир: Баҳодур Раҳматзод.

№	Ному насаби хонанда	Синф	Соли	Ҳолати китоб (баҳои китобдор)	
				Аввали сол	Охири сол

Муаллимони мӯҳтарам!

Хоҳишмандем фикру мулоҳизаҳои худро оид ба мазмуни китоби мазкур ба нишониини 734024, ш. Душанбе, кӯчаи Айнӣ 45, Пажӯҳишгоҳи улуми педагогии Тоҷикистон ирсол намоед.

Афсаҳзод Аълоҳон.

А-90 АДАБИЁТИ ТОЧИК. Китоби дарсӣ барои синфи 8.
Соли 2001, 304 саҳифа.

МУҚАДДИМА

**АДАБИЁТ
ЧИСТ?** Адабиёт аз калимаи арабии адаб аст. Адаб маъноҳои тартиб, нигоҳдошти ҳад ва риояи андозаи ҳар чизро доштааст. Ҳамаи маъноҳои пасин аз ҳамин маънои нахустин ибтидо мегиранд. Адаб, ки дар шакли чамъи умумиятёфтаи одоб низ серистеъмор аст, алҳол ба маънои хулқи нек, рафтори писандида, кирдори шоистаи таҳсин, ба ҷо овардани эҳтиром, хулоса, одоби қобили қабули ҳамагон фаҳмида мешавад. Бар замми ин, акнун адаб ба маънои ахлоқи ҳамида, некниҳодӣ, ҳусни муомила, илму дониш ва ҳунарист, ки дар вучуди шахсияте чамъ омада, чамъияти мавҷуда онро аз фазилятҳои беҳтарини инсон шумурда, ба ҷо овардани онро аз аъзон худ талаб менамояд. Дар давраҳои пеш илмҳои онд ба адабиётро адаб мегуфтанд, ки аз арӯз, қофия, лугат, маонӣ, баён, бадеъ ва ғайра иборат буданд. Бо фаро гирифтани ин илмҳо шахс метавонист, ки худро дар суҳан ва ҳусни калом аз ҳалал ва нуқсон эмин нигоҳ дорад.

Адабиёт ҳамчун истилоҳ ба ду маъно: маънои умумӣ ва маънои ҷузъӣ фаҳмида мешавад. Адабиёт ба маънои умумӣ мафҳумест, ки маҷмӯи осори ҳатти ва ҷолӣ ин ё он халқ, замони муайян ё тамоми инсониятро фаро мегирад. Маҷмӯи навиштаҳои роҷеъ ба ягон соҳаи илму донишро низ адабиёт меғӯянд, чун адабиёти фалсафӣ, адабиёти кайҳоннавардӣ, адабиёт онд ба кимиё, адабиёт роҷеъ ба Рӯдакӣ ва амсоли инҳо. Вале адабиёт ба маънои ҷузъӣ адабиёти бадеиро ифода мекунад ва ин вожа ба ҳамин маъно кор фармуда мешавад.

Тамоми адабиёти бадеӣ дар ду шакл навишта мешавад: наср ва назм. Наср каломи маънидори раво буда, ба он роман, қисса, ҳикоя ва ғайра, ки вазну қофия надоранд, дохил мешаванд. Назм бар замми маҷмӯу маъно вазну қофия дорад, бо санъатҳои бадеӣ беиштар ораста мегардад. Эҷодкорони адабиётро адиб, сарояндагон назмро, ки номи дигараш шеър аст, шоир ва офарандагон насрро нависанда меғӯянд. Адабиёти тоҷик бо назми ҷаҳоншумул ва асарҳои алоҳидан мансур дар олам машҳур аст.

Адабиёт як навъи ҳунар аст. Ҳунар, ки ҷузъи муҳими фарҳанги инсонист, шакли ҳоси шуури чамъиятӣ ва фаъолияти эҷодии инсонӣ мебошад, ки ба воситаи суварӣ ҳаёл зиндагӣ, воқеият ва ҳастиро дар асарҳои санъат инъикос менамояд. Фаъолияти ҳоси санъатофаринии инсонро эҷодиёт ва қасони дорон чунин ҳунарро эҷодкор меғӯянд. Ҳар як намуди санъат барои худ воситаҳои ҳоси ифода ва тарзи инъикоси зиндагиро дорад. Масалан, рассом андешиши худро ба воситаи рангҳо, ҳайкалтарош ба воситаи таҷассуми пайкар дар ҷисме, бастакор ба воситаи оҳанг ифода менамояд. Ин навъҳои санъат бо дидан ва ё

пундан дарк мегарданд. Бунёди адабиёт бар сухан гузошта шудааст. Яъне адабиёт ҳаёт ва ҳастиро дар шакли бадеӣ ба воситаи сухан аке менамояд. Маҳз бо ҳамин ҳусусияти худ адабиёт аз намудҳои дигари санъат, масалан, аз мусиқию ҳай-қалтарошӣ ва расомӣ, фарқ дорад. Аз ин рӯ, адабиётро санъати сухан мегӯянд. Бо ёрии сухан тамоми тобишҳои фикр ва эҳсосоти инсонро ифода кардан мумкин аст.

Адабиёти бадеъ аз эҷодиёти лафзии халқ-фолклор, ки хеле пештар аз адабиёти ҳаттӣ пайдо шудааст, оғоз меёбад. Фолклор лафзи англисӣ буда, маънои хикмати халқро дорад, зеро дар он зиндагӣ, орзуву омол ва нуқтаи назари халқ нисбат ба воқеият сабт гардидааст. Фолклор пояи адабиёти ҳаттиро ташкил мекунад. Дар дунё нависандае нест, ки аз ин сарчашма дар эҷодиёти худ баҳра нагирифта бошад. Адибони тоҷик аз Рӯдакӣ то нависандагони имрӯза аз ин ганҷинаи сухан баҳраҳо бардоштаанд.

**АДАБИЁТ
ВА ИЛМ** Адабиёти бадеӣ ва илм байни худ алоқаи зич доранд, чунки ҳарду воситаи дарёфти асерори олам, маърифати ҳастӣ, шинохти инсон ва дарки қонунҳои табиату ҷамъият мебошанд. Аммо илм, ки шакли асосии идроки олам аст, бо ёрии санадҳо, рақамҳо, бурҳон, далелҳо ва мафҳумҳои мантиқӣ қонуниятҳои табиат ва ҷамъиятро омӯхта, назария ва амалияи онро ба вучуд меоварад. Илм бо роҳи муқоисаю мубодила ва таҳлилу таркиб ба асли ҳақиқат расида, моҳияти ашё ва сириншти ҳодисаҳоро муайян менамояд. Дар илм ақл ва тафаккур ҳукмрон аст.

Адабиёт низ мисли илм қувваи бузурги маърифатдиҳӣ дошта, кодир аст, ки ба воситаи идроки бадеии олам ба ҳастӣ донишҳои амиқу дақиқ диҳад, дар байни халқ маърифату маданиятро паҳн намояд. Асарҳои барҷастиаи адабиёт аз ҷиҳати маърифатомӯзии худ гоҳе аз рисолаи илмӣ наст наменстанд. Танҳо аз рӯи Шохномаи Абулқосими Фирдавсӣ эътиқодот, мазҳабҳо, фалсафа, муборизаҳои ғоявӣ ва хикмати халқҳои эронинаҷодро равшан дидан мумкин аст. Ғазалҳои Хофиз замони пуршарру шӯр, томоту рӯё ва орзуи мақсади ҳамзамонии ӯро нишон медиҳад. Аз ин мисолҳо метавон фаровон овард.

Бо вучуди ин адабиёт аз илм дар тарзи тасвири ашёҳо ва ҳодисаҳо фарқи қуллӣ дорад. Адабиёт ҳар чизро, ки ба ақлу ирода, зеҳн ва ҳиссу тасаввур мегуниҷад, вобаста ба олам мавриди тасвир қарор медиҳад.

Дар адабиёт нишон додани моҳияти инсонии зиндагӣ мақсади аслиест. Адабиёт шавқро барангехта, бештар бо ҳис саруқор дорад. Бинобар ин асари бадеӣ ҳар қадар, ки инсонро бо ҷустуҷӯҳои ӯ дар роҳи ишқ, озодӣ, истиклол, баробарию бародарӣ, дарки моҳияти ҳаёт, расидан ба ҳақиқат, неқӣ, адлу инсоф амиқтар тасвир намуда, эҳсоси ӯро дар ин ҳолатҳо боварибахш нишон диҳад, ҳамон қадар қувваи таъсир ва қудрати ибратомӯзии он зиёд мешавад. Адабиёти қадим ва зубдан он, ки дар Шохномаи Абулқосими Фирдавсӣ дарҷ гардидааст,

бо асотиру афсонахо пайванд буда, дар бораи зиндагии аънавни халк, эътиқодоту тасаввури мардум речъ ба некию бадӣ, хубию зиштӣ, хайру шар, муборизаи хамешагии байни ин ду қувва, беадолатихон замон, дунпарварихон даврон, ҷаҳонбинӣ, расму одат, хусусан дилбастагии офараидагони неъматҳои моддӣ ба замин, ки модари ҳақиқии инсон аст, маълумот мебахад. Инъикоси муборизаи аҷдоди мо бар зидди истилогарони хориҷӣ, хусусан ба муқобили истилои юнониҳо бо сардори Искандари Мақдунӣ (асри IV пеш аз мелод) ва арабҳо (асрҳои VII-VIII) аз саҳифаҳои рангини ин адабиёт аст. Адабиёти асрҳои IX-XIX ва ибтидои асри XX бо мазмуни баланди худ, ки гоҷҳои ватанпарастӣ, ҳақиқатҷӯӣ, истиқлолиятхоҳӣ, адолатгароӣ ва инсондӯстӣ мағзи онро ташкил мекунанд, ба маданияти умуминсонӣ дохил шудааст. Осори намояндагони бузурги он - Рӯдакӣ, Фирдавӣ, Абӯалӣ Сино, Носири Хусрав, Умари Хайём, Саъӣ, Низомӣ, Саъдӣ, Мавлавӣ, Ҳофиз, Ҷомӣ, Сайидо, Бедил, Аҳмади Дониш ва дигарон дар тамоми олам шӯҳрат доранд.

Адабиёти тоҷик, ки ҷузъи ҷудонопазири адабиёти ҷаҳон аст, бо тамоми адабиёти олам қонуноҳои умумии пайдоишу инкишоф ва тақомули таракқӣ дорад. Вай сиришти ҷамъиятии одамизод, ангеҷаҳои ботинӣ, пиндор ва феълӣ атвори онро дар мисоли намояндагони халқ инъикос менамояд. Азбаски феълӣияти одамон ниҳоят гуногун ва олами маънавию ҳиссии онҳо ғанист, мазмуни адабиёти бадеӣ низ бисёрпахлӯст.

Ба ҳамин тарик, адабиёт аз илм бо ҳаёлангезӣ, ки хусусияти муштаракӣ тамоми намудҳои санъат аст, фарқ мекунад. Аммо адабиёт, ки санъати сухан аст, аз намудҳои дигари санъат имкони бештар дошта, мафкураи инсон, гуногуни рангии олами воқеӣ, моҳияти ҳаёту марғ ва рӯйдодҳои зиндагиро вобаста ба инсон тавассути суварии ҳаёли бадеӣ инъикос менамояд. Ба тарзи дигар гӯем, воситаи ҳосии ҳаётро таҷассум намудани адабиёт ҳаёлангезӣ аст, ки онро ба тоҷикӣ бадеият низ мегӯянд. Ҳамин бадеият, ки бо гоҷнокӣ сифатҳои ҷудонопазири асарҳои санъатанд, ҷавҳари адабиёт ва санъатро ифода менамояд. Мо то алҳол ин мафҳум ва истилохро образнокӣ мегуфтем.

**ҲАҚИҚАТИ
БАДЕИ ВА
ҲАҚИҚАТИ
ТАЪРИХИ
(СУВАРИ ҲАЁЛ
ЧИСТ?)**

Сувар ҷамъи сурат буда, якҷоя бо ҳаёл, суратҳо, манзараҳо ва тасвирҳо, ки дар ҳаёл сохта мешаванд, ифода мекунад. Суварии ҳаёл воситаест, ки манзараҳои мураккаби зиндагии одамизодро дар асари бадеӣ таҷассум менамояд. Ба воситаи суварии ҳаёл хусусияти одамон - ҷеҳраҳои асарҳои бадеӣ, ки

ништирок-қунандагони он ҳастанд, тасвири ҷизҳо (палосу ҷизоз), манзараҳои табиат (пейзаж), ҳайвонот, ҷирмҳои ҷисмҳои осмонӣ ва ғайраҳо умумият ёфта, пардоз хӯрда, ҷамъбаст мегарданд. Ҳамин тасвири ҳаёт ба воситаи суварии ҳаёл асоси бадеият, пояи таҷассуми

бадени зиндагиро ташкил мекунад. Сувари хаёли суруду мусикӣ ба воситаи шунидан, ҳайкалхою расмҳо ба василаи дидан, санъати театру синамо ва телевизион ҳам бо дидану ҳам бо шунидан идрок мегарданд. Аммо адабиётро, ки инъикоси ҳастӣ дар сухан аст, бевосита бо дидану шунидан фаҳмидан ғайримумкин аст. Дар ин маврид кас аз хондану шунидан сухан ва маънои онро дарк менамояд. Ҳақиқати бадеӣ маҳз дар образҳо шакли шайъӣ ва мафҳум гирифта, сувари хаёлу ҳислатҳои асари бадеӣ дар тасаввурӣ кас воқеахоро муассиру зинда чилва дода, ба ин восита ба ақлу шуури инсон таъсир мерасонад. Дар ин роҳ адиб аз тавсиф, ташбеҳу муболиға, тазоду муқоиса ва санъатҳои бадеии дигар фаровон истифода мебарад.

Сарчашман сувари хаёл зиндагӣ буда, хаёлот шакли таҷассуми мазмуни гоҷавии асари бадеӣ мебошад. Аз ҳамин сабаб нависанда зиндагиро бодиккат омӯхта, мушоҳидаҳои худро ҷамъбаст менамояд. Лекин ин мушоҳидаҳо ва ҷамъбастҳо на дар либоси далелу мафҳумҳои илмӣ, балки дар сурати тасвири зиндагии фардӣ одамон ва нигориши лавҳаҳои шартӣ ҳаёти ҷамъиятӣ сабт гардида, ҳақиқати бадеӣ, дунё ва ҳастиҳои шартиро ба вучуд меоранд.

Адабиёт оинаи ҳаёт аст. Аммо он нусхаи хира ва беҳаракати зиндагӣ набуда, оинаест, ки манзараҳои саршори ҳастӣ ва ҳаракатро акс мекунонад. Воқеаҳои асарҳои бадеӣ, мумкин аст, ки дар зиндагӣ рӯй диҳанд ва ё такрор ёбанд. Вале рӯйбардори онҳо асари санъат нестанд. Аз ин рӯ нависанда ҳодисаҳои зиндагиро нусхабардори нақарда, онро мувофиқи ҷаҳонбинӣ, ният, мақсад, мавқеи гоҷавӣ ва маҳорати нависандагии худ аз нав таҷассум менамояд. Санъати сухан ва офаридани ҳислатҳои инсонӣ фақат дар сурате ба дараҷаи бадеият мерасад, ки агар хусусияти ҷамъбасткунанда, мушобеҳат, умумиятдиҳӣ ва бофтаи бадеӣ ё таҳаюли бадеӣ дошта бошад. Агар нависанда зиндагию чехраи як одамро нигорад, ин танҳо нусхаи холиси он хоҳад буд ва аҳамияти маърифатӣ тарбиявӣ дошта наметавонад. Нависандаи ҳақиқатнигор дар офаридаи худ ҷиҳатҳои мушаххаси ҳислату рафтор ва андешаю афкори одамони зиёдеро ҷамъбаст намуда, дар шароитҳои типӣ ҳаракатҳои типӣ меофарад. Тарзи тасвир, сабки нигориш ва муносибат ба он дар давоми асрҳо тағйир пазируфта, инкишоф ёфта, аз қаҳрамонҳои асотирӣ мифология ва афсонавӣ то ба дараҷаи инсонҳои воқеӣ расидааст. Рустам рамзи қувваи беназири ҷисмонӣ, паҳлавонӣ қаҳрамонӣ ва мағлубнопазирӣ инсон аст. Прометей - тимсоли шахсест, ки ҷонашро аз хизмат барои халқ дарег намедорад. Заҳҳок - таҷассуми шоҳи золими хунхор мебошад. Дар шахсияти Ҳотами Той халқ дар бораи саховатмандӣ ва ҷавонмардӣ орзуи худро ифода намудааст. Чунон ки мебинед, сувари хаёл бо қудрати бадеии худ аз шахсоне, ки дар зиндагии воқеӣ вомехӯранд, хеле боло истода, ба симоҳои рамзӣ наздик мешаванд. Масалан, саргузашти Лайливу Мачнунро ба хотир

оред. Онҳо дар ишқ ва сидку вафо чӣ қадар собитқадам ҳастанд. Дар адабиёте, ки бо методи реализм навишта шудааст, зиндагӣ ба воқеият хеле наздик тасвир мегардад. Масалан С. Айнӣ рӯзгор ва ҳислати судхӯри мумкин Қорӣ Исмаило дар асоси симои Қорӣ Ишқамба гузошта, одат, таъбу завқ, гуфтору пиндор ва рафтори тамоми табақаи судхӯрони Бухороро ҷамъбааст намуда, чеҳраи судхӯрони Осиёи Миёнаро ба қалам овардааст, ки хуни меҳнатқашонро мемакиданд.

**АҲАМИЯТИ
АДАБИЁТ ДАР
ИНКИШОФИ
ҶАМЪИЯТ**

Адабиёти бадеӣ, ки чун оннаи инъикоси ҳаёти воқеӣ ҳодисаҳои ҷамъият, зиндагии иҷтимоии давр, афкор ва ҳаёти маънавии халқро ба воситаи симоҳои бадеӣ таҷассум менамояд, натавонад донишро зиёд мекунад, балки ба ақлу ҳисси хонанда таъсир мерасонад. Он қодир аст, ки ҳисси шодмонӣро ҳаяҷон ё баръақс ҳиссиёти нафрату эътироз ва ноқаноатмандиро ба вучуд орад. Эҳтиросоти эстетикӣ¹, ки ба тӯфайли адабиёти бадеӣ ба вучуд меояд, барои идроки зебошиносии олам, муносибатҳои гуногуни инсон ба ҷамъияту табиат ва дарки гоҷҳои ҷамъиятӣ кӯмак расонад, касро водор менамояд, ки ба ҳодисаҳои зиндагӣ муносибати фаъолона дошта бошад. Адабиёти бадеӣ мадад мерасонад, ки ба воқеаҳо, ашӯ ва атроф бо меъёри зебои нигариста, дар зиндагии воқеӣ хубиву зиштиро бинад, ба воқеаю рӯйдодҳои мусбат шарик шуда, ба онҳо рағбат ва муҳаббат зоҳир намояд, дар муборизаҳо барои беҳбудӣ далелро тавонотар шавад. Симоҳои манфӣ ва ҳодисаҳои ирриҷонии зиндагӣ нисбат ба тартиботи зиддинсонии ҷамъият - хусумат, бадию разолат, зулму бандагӣ, ситаму ҷавр, ҷангу хунрезӣ, хиёнатӣ чиноят, танбалию бекорӣ, бухлу дурӯғ, ҳасадӣ рашк, нифоқу низоъ ва қабохатҳои дигар адоват парварда, барои аз зиндагӣ берун андохтани онҳо ёрӣ мерасонад. Ба тарзи дигар гӯем, тавассути адабиёт маърифати ҳаёти тобишӣ завқӣ гирифта, хонанда бо таъсири адабиёт, ки таҷрибаи зиндагӣ ва орзуи халқро дар шакли ҳикмати рӯзгорон сабт намудааст, сарвати маънавий ва фазилатҳои ҳешро афзун мегардонад. Адабиёти асил дар тарбияи инсон, адаб омӯзондани он, вазифашиносӣро шаҳрвандӣ ва огоҳии шахс, дарёфти идеал, парвардани ҳисси ватандӯстӣ, халқпарварӣ, меҳнатқаринӣ, боинтизомӣ, покқивдонӣ, ростқавлӣ ва фӯрӯтанӣ, ҳулоса дар тарбияи ахлоқ, ҷаҳонбинии илмӣ, зебошинондӣ ва завқи солими одамон мадад мерасонад. Нерӯи завқбахшӣ, тарбиявӣ ва аҳамияти зебошинондии адабиёт, ки аз зиндагӣ сарчашма гирифта, дар навбати худ ба пешрафти ҳаёт ва инкишофи ҷамъият мадад мерасонад, аз он иборат аст, ки қас гоҷҳои наҷиби онро ба танҳо бо ақл, балки бо ҳис ва бо дил қабул менамояд. Таъсири завқии адабиёт ба воситаи қувваи ҳиссии он ҳувайдо мегардад. Таъсири ҳиссӣ мумкин аст, ки аз тамоми асар ва

¹ Эстетика - аз калимаи "эстетис", ки маънояш идроку эҳсос буда, илмест онд ба зебошинондӣ.

Азбаски вай дар калъаи сарҳадӣ мезист, дар чангҳо иштирок мекард,
пахлавониву қаҳрамонихо нишон меод. Бинобар ин, вақте Ҳачири
диловар ба дасти Сӯҳроб асир афтоду аз ӯ зинҳор хост,

Чунон нангаш омад зи кори Ҳачир
Ки шуд лола рангаш¹ ба кирдори кир².

Ва либосҳои чанг пӯшида, ба чанги Сӯҳроб баромад:

Ба пеши сипоҳ андар омад чу гард,
Чу раъди хурӯшон яке вайла³ кард,
Ки гурдон кадоманду чанговарон,
Далерону корозмуда сарон!

Вай дар чанг низ чолокиву ҳустӣ нишон дода, аввал

Ба Сӯҳроб бар тирборон гирифт,
Чану рост чанги саворон гирифт.

Чун Сӯҳробро дид,

Камони бозехро ба бозу фиғанд,
Самандаш баромад ба абри баланд,
Сари найзаро сӯйи Сӯҳроб кард,
Инону синонро пур аз тоб кард.

Вале Сӯҳроб пахлавони оддӣ набуд, зӯру тавонаш аз Рустам ҳам
бешӣ дошт. Бинобар ин Гурдофаридро

Зи зин баргирифташ ба кирдори гӯй,
Чу чавгон ба захм андар ояд бал-ӯй.

Дар ин маврид Гурдофарид бо ҳустии тамои тегро аз миён гирифта,
найзани Сӯҳробро ду пора кард ва ба асп савор шуда, роҳи гурезро пеш
гирифт. Сӯҳроб аз паси ӯ асп тохта, дарёфт ва ҳудро аз сараш бардошт:

Раҳо шуд зи банди зирех мӯйи ӯй,
Дурафшон чу хуршед шуд рӯйи ӯй.

Сӯҳроб дид, ки ҳарифи ӯ духтар аст, аз духтарони чанговари Эрон
дар хайрат афтоду ба воситаи каманд ӯро ба банд овард. Гурдофарид
дид, ки бо зӯрӣ дар муқобили Сӯҳроб истода наметавонад, роҳи
фиребро пеш гирифт. Вай ба Сӯҳроб гуфт, ки агар ман рӯйи мӯямро
кушоям, лашкари ту мебинаду туро масҳара мекунад, ки бо духтаре
ҳамин қадар чангид. Бехтар он, ки оштӣ шавем, дижу лашкар таслиमत
хастанд, чунон ки дилат меҳаҳад, биёву бигир. Ва дар ҳамин вақт
чеҳраи ҳудро ба Сӯҳроб боз намуд:

Чу руҳсора бинмуд Сӯҳробро,
Зи ҳушоб бикшод уннубро.
Яке бӯстон буд андар бихишт.

¹ Лола рангаш - ранги сурхаш, ранги долағунаш.

² Қир - сиеҳ.

³ Вайла - гурридан.

Таърихи адабиёти тоҷик роҳи тайкардаи адабиёти ин халқро ба тарзи мураттаб аз замонҳои қадим то рӯзҳои мо меомӯзад. Адабиётро ба воситаи таҳлили мазмун, ғоянокӣ, воситаҳои тасвири бадеӣ, хусусиятҳои шаклӣ, таносуби ҷузъӣ ва иртиботи он бо зиндагӣ чун санъати инсоншиносӣ таҳқиқ намудан вазифаи назарияи адабиёт аст. Назарияи адабиёт инъикоси шеваҳои ҳоси зиндагӣ ва таҷассуми ҳаёти иҷтимоӣ ба воситаҳои суварӣ ҳаёл, моҳияти шартӣ ва рамзии адабиётро омӯхта, вобастагии ғоянокӣ онро бо ҷаҳонибинии нависанда ва мафкураи ҳукмронӣ чамбӯнае, ки эҷодкор дар он ҳаёт ба сар бурдааст, таҳқиқ менамояд. Муайян кардани ягонагии шакли мазмун, маҳорату услуби нависанда, дараҷаи таҳайюли офарандагии нигоҳанда низ вазифаи назарияи адабиёт аст. Танқиди адабӣ моҳияту мавқеи адабиёт ва асарҳои алоҳидаи адабро мувофиқи талаботи рӯз таҳлил менамояд.

Адабиёти тоҷик шакли мухтасару ибтидоии илми адабиётшиносӣ буда, барои дарки масъалаҳои муҳими адабиёти бадеӣ таъин гардидааст.

АДАБИЁТИ ҚАДИМ

МАФҲУМИ АДАБИЁТИ ҚАДИМ

Адабиёти қадими халқи тоҷик адабиётест, ки таърихи беш аз 3000-сола дорад. Ёдгориҳои боқимондаи ин адабиёт аз замони пайдоиши хат ва алифбо дар байни қавмҳои эронинаҷод арзи вучуд намуда, то асрҳои VII-IX мелодӣ ба забонҳои қадими эронӣ эҷод гардидаанд. Ин забонҳои қадими эронӣ ва забонҳои миёнаи эронӣ-нахлавӣ, персӣ, сакӣ, сугдӣ, хоразмӣ ва амсоли инҳо бо мурури замони тақдир ёфта, кӯҳна шуда, аз байн рафтаанд, то забони қунунии форсии дарии тоҷикӣ ҷойгузини онҳо шавад.

Адабиёти қадими халқи тоҷик дар тӯли асри XII пеш аз мелод то асри IX мелод таълиф гардида, яке аз қадимтарин адабиётҳои бостонии ҷаҳон аст. Вобаста ба раванди таракқиёти халқ, илқишофи ҷомеа, дараҷаи рушди маънавият, сатҳи фарҳанг, тақомули забон, пайдоиши хату алифбо ва умуман сайри ҳоси таърихӣ ҳар қавму миллат адабиёти қадими ин ё он халқ ба вучуд меояд. Барои муқоиса метавон хотирнишон намуд, ки қадимтарин адабиёти ҷаҳон, ки тақрибан 5000 сол пеш аз ин ба майдон омадааст, ба шумерҳо, аккадҳо, бобулиҳо ва ошӯриҳо тааллуқ дорад. Маҳалли суқунати ин қавмҳо Байнаннаҳрайн, яъне мобайни дарёҳои Дажла ва Фурот буд, ки акнун ҳоки Ҷумҳурияти Арабии Ироқ ба шумор меравад. Маҳз ҳамин қавмҳо дар ҳудуди ҳазорсолаҳои ҷаҳорум ва сеюми пеш аз мелод дар таърихи инсоният нахустин бор хатро ихтироъ намуданд. Мифҳо ва ғимнҳои онҳо дар

хамон давр навишта шудаанд. Ёдгориҳои куҳансолтарини адабиёти Мисри қадим низ зодаи ҳамон замон буда, инкишофи он то асри III мелод давом кард. Адабиёти қадими Чин дар асрҳои XI-VI пеш аз мелод арзи вучуд намуда, ба суннатҳои беш аз 3000-сола соҳиб аст. Адабиёти қадими ҳиндӣ аз ҷиҳати пайдоиш ба адабиёти қадими Чин ҳамзамон буда, намунаҳои бузурги он дар ҳудуди ҳазорсолаҳои дуввум ва якуми қабл аз мелод эҷод гардидаанд. Албатта, шумо Ригведа, Рамайна ва Маҳабхаратаро шунидаед. Аньянаҳои адабиёти қадими ҳиндӣ қариб 2000 сол давом намуд. Наметаваон аз адабиёти антиқаи Юнони қадим ном набурд. Бузурғтарин дostonҳои олами мутамаддин Иллиада ва Одиссея дар асри VIII пеш аз мелод дар ҳамин адабиёт ба вучуд омадаанд. Гессиод, Эсхил, Софокл, Еврипид, Аристофан, Эзоп намоёнҳои барҷастаи адабиёти антиқаи Юнони қадим мебошанд, ки дар асрҳои VIII-V пеш аз мелод ҳаёт ба сар бурдаанд. Давоми ин адабиёт ба адабиёти бостони Рими қадим пайваста, то асри V мелод идома ёфт.

Барои ҳар халқ ва ё гурӯҳи халқҳои ҳамачдог мафҳуми адабиёти қадим аз ҷиҳати даври замони пайдоиш ва умри худ аз ҳамдигар тафовут дорад. Масалан, адабиёти қадими халқи рус маҳсули асрҳои XI-XVII мелодӣ аст. Ҳарчанд алифбои славянии кириллӣ дар асри IX мелод ихтироъ шуда буд, ин халқ то асри XVII ягон суҳанвари мумтоз ба қамол нарасонидааст. Ҳамаи асарҳои, ки дар тӯли ин 600-700 сол эҷод гардидаанд, ривоятӣ буда, муаллиф надоранд. Асосгузори адабиёти классикии рус А.С. Пушкин (1799-1837) шинохта шудааст. Замони зуҳур ва мавҷудияти адабиёти қадими халқҳои туркнаҷод асрҳои XI-XV шумурда мешавад. Асосгузори адабиёти навини халқи ўзбек Алишери Навоӣ (1442-1501) шогирди Абдурахмони Ҷомӣ (1414-1492) буд. Адабиёти хаттии халқи қирғиз танҳо соли 1924 оғоз гардид. Ханўз ҳам дар ҷаҳон халқҳои ҳастанд, ки адабиёти хаттӣ надоранд.

Ҳамаи халқҳо, қавмҳо ва мардумон адабиёти рангоранги ғании шифоҳӣ доранд. Адабиёти шифоҳӣ дар байни қавмҳо ва қабилҳо аз замони шуур пайдо намудани инсон ба вучуд омада, ба фаъолияти меҳнатин одамон, урфу расм, эътиқодот ва муқаддасоти онҳо зич пайваста буда, бо рақсу суруд робитаи ҷудонопазир дорад. Адабиёти шифоҳӣ ҳамеша қабл аз адабиёти китобатӣ арзи вучуд намуда, чун асоси адабиёти хаттӣ хизмат мекунад.

Аз осори хаттии персияи бостони замони Модҳо катибаҳои боқӣ мондаанд, ки бо хати меҳин бобулӣ сабт гардидаанд. Катибаҳои давраи Ҳахоманишиҳо низ ба хати меҳист. Хати меҳӣ аз ҷаҳ ба рост сабт мегардид.

Катибаҳои зиёди қавмҳои эронӣ ба забони паҳлавии ашқонӣ навишта шудаанд, ки он забонро **паҳлавонӣ**, **паҳлавӣ** ва **персӣ** низ мегӯянд. Паҳлавӣ забони қавми Парсава, яъне портҳо буд, ки аз асри I қабл аз мелод то асри IV мелод дар Хуросон суқунат дошт. Хати

мазкур дар асоси хатҳои сурёни ва оромӣ мурағтаб гардида, аз рост ба чап навишта мешуд. Катибаҳои кӯҳи Бесутун, ки аввалин намунаи асоси хаттии мардуми эрониноҷод аст, дар сари роҳи байни Кирмоншоҳу Ҳамадон, кӯҳи Алванд (наздикии Ҳамадон), нақши Рӯстам дар Истаҳри Форс, Шуш (Хузистон) ва Тахти Чамшеди наздикии Шероз ҳама ба забони паҳлавӣ эҷод гардидаанд. Ин ёдгориҳои хаттӣ вақоеъномаҳои салтанатӣ, аҳкоми дин, қиссаҳои ишқӣ ва дуоҳои зидди девонро фаро мегиранд. Дар Катибаи Пайқулӣ, ки ба забонҳои форсии миёна ва портӣ дар сарҳади Эрон ва Ироқ сабт шудааст, вақеаҳои шоҳаншоҳи сасонӣ Нарса (293-302) дарҷ гардидааст. Корномаи Ардашери Бобакон, ки дар нақши Рӯстам сабт гардидааст, саргузашти Дорон I (522-486 қабл аз мелод), Ҳашиёршоҳ (486-465 қабл аз мелод), Куруши Кабир (558-529 қабл аз мелод), писари ӯ Комбиз (529-522 қабл аз мелод) ва шоҳи нӯҳуми хахоманишӣ Дорон (336-330 қабл аз мелод)-ро фаро мегирад.

Забони адабиёти ин даврро ба тарзи шартӣ забони форсии қадим мегӯянд. Гурӯҳи дигари забонҳои, ки ба онҳо адабиёти қадим Эрон бостон аз ибтидои солшумории нав, яъне дар асрҳои I-IX мелодӣ эҷод гардидаанд, низ ба тарзи шартӣ забонҳои форсии миёна ҳонда мешаванд. Ин забонҳо паҳлавӣ, портӣ, парсик, бохтарӣ, хутанин сакӣ, сугдӣ ва ҳоразмӣ мебошанд, ки аксар ҳат, вожаҳои зиёд, сохтори сарфу наҳв, талаффузи муштарак доштанд. Навҳои адабиёт, мазмунҳо, асотир, достонҳои ҳамосавӣ барои соҳибони ин забонҳо умумӣ буданд. Катибаҳои забонҳои форсии миёна намунаҳои қадимтарини ин адабиёт буда, дар онҳо саргузашти подшоҳон, вақоеъномаҳои аҷдоди онҳо, достонҳои ҳамосӣ, мубориза барои ҷорӣ намудани дин ва амсоли инҳо сабт гардидаанд.

Асотир

Эронӣони бостон асотирӣ қадим доштанд. Асотир, қадимӣ қадимани устура буда, он бо вожаҳои русии история як реша ва як манбаъ дорад. Маънои устура **таърих** ва **ривоят** аст. Дар ин нави ривоятҳо афсонаву нақл ва ривоятҳои гузаштагон, тасаввуроти одамони қадим онд ба ҳодисаҳои асрорангези табиат, қиссаҳои ҳаёӣ, эътиқодот ва саргузашти бофтаи қаҳрамонҳо инъикос гардидаанд. Раъд, барқ, ҳоб ва амсоли инҳо дар устураҳо ба тарзи содда, вале асрорангез маънидор қарда мешаванд. Махсусан тавҷеҳи масъалаҳои пайдоиш ё дурусттараш офарида шудани одаму олам, ҳадафи ин офариниш, оқибати он ва сиршти зиндагӣ дар устураҳо мақоми бузург дорад. Аз кучо омадаем, чаро омадаем ва ба кучо меравем? Инҳо саволҳои ҳастанд, ки аз рӯзи пайдо шудани шуури инсонӣ ӯро барои фикр қардан водоштаанд. Дар ин роҳ ниёгони ҳалқи тоҷик низ асрҳо баҳс пайваста, роҷеъ ба ҳилқати дунёи ҳастӣ, офариниши одам, пайдоиши

рустанихо, хайвонот, ҳашарот, фулузот, чиёмҳои осмонӣ ва ғайра
ривоятҳои дилангез эҷод намуда, дар хусуси як силсила худоёну
нимхудоҳо, фариштаҳо, парӣён, паҳлавонон ва шаётин пиндори худро
баён кардаанд. Хоса, инсон вақте ки дардро эҳсос намуд ва ба бисёр
дардҳо дармон ёфт, микдори асотир афзуд. Ҳамаи ин асотир манбаи
кайҳонӣ ва осмонӣ доранд. Онҳо асрорангез будани ҳодисаҳои
табиатро мефаҳмонанд. Пояи асотири ниёғони мо дар асоси набарди
мутақобили ду нерӯи ба ҳам зид - қувваҳои некӣ ва нерӯҳои бадӣ
устувор гардида, муборизаи доимии зидди якдигарии ин ду қувва
сиришти ҳастӣ ва мохияти марғу зиндагиро муайян менамояд.
Қувваҳои некӣ дар шакли нур, рӯшноӣ, эзидон ва монанди инҳо зухур
намуда, офаридгори ҳамаи онҳо Аҳура Мазда (Яздон) аст. Нерӯҳои
бадӣ ба сурати торикӣ, зулмот, девҳо, шаётин, дурӯғ, дард, касофат ва
дигар офатҳо амал карда, холики қудди онҳо Аҳриман аст. Талош бо
Аҳриман заминаи тамоми эътиқодоти гузаштагони ҳалқи тоҷикро
ташқил мекард.

Минбаъд дар асоси ҳамин пиндори ҷодугарӣ, мазҳаб, ирфон ва
фалсафа ба вучуд омад. Ҷодугарӣ ба пайдоиш ва инкишофи илмҳои
ситорашиносӣ, нучум, ҳандаса ва тиб сабаб гардид. Мазҳаб эътиқодот,
улуми динӣ, урфу одат, хурофот ва ахлоқи муайяно ба вучуд овард.
Ирфон бештар доир ба маърифати инсон, шинохтани офаридагори,
ҳадафҳои маънавӣ, риёзат, покни бадан, озодии рӯҳ, ҷустуҷӯи ҳақиқат
ва баргаштану расидани инсон ба асли ҳеш баҳс мекунад. Асли инсон
худост. Рӯҳи инсон поре аз рӯҳи мутлақ буда, баргаштан ва пайвастан
бо ӯ орзуи инсон аст. Модари тамоми до-нишҳо, кашфи қонуниятҳои
илмӣ ва арзиши ҳастӣ баҳси фалсафа буда, бо баланд гардидани сатҳи
фаҳмиши фалсафӣ аконди одамони таҳаввул меёбад ва рушд мепазирад.

Ниёғони ҳалқи тоҷик Воруна (Осмон), Митра (Меҳр, Офтоб), Андро
(Раъд, Тундар), Ағнӣ (Оташ), Моруд (Бод) ва амсоли инҳоро
мепарастидаанд. Воруна падар ва Замин модар доништа мешуд. Митра
дар санскрит парвардигори рӯшноӣ ва фурӯғ буда, дорандаи даштҳои
фарох ва аспҳои тезрави ҷусту ҷолок мебошад, ҳаргиз намехусбад,
фиреб намехӯрад. Мувофиқи эътиқоди бобоёни мо Митра, ки **Митра**
ва **Меҳр** талаффуз мешавад, маънои офтобу хуршедро дорад, ҷун
фариштаи рӯшноӣ, посбони ростиву паймон ва парвардигори аҳду
пайванд шинохта мешавад. Меҳр худованди ҷароғоҳои пахновар,
сухани ақдас ва нигоҳдори осмон аст. Вай ба инсонҳо нур, гармӣ ва
ҳаёт мебахшад. Вай ҷашми Воруна аст.

ЗАРВОН. Истилоҳи Зарвон ба маънои худованди замони азалию
абадӣ, замони мутлақ ва макони бекарон, парвардигори ақлу ҳаёт ва
мамот, офарандаи холики ҳайр Урмузд ва холики шар Аҳриманро
ифода менамояд. Урмузд, ки баъдҳо ба Хурмузд ва сипас ба Аҳура
Мазда табдил гардидааст, бо Аҳриман баробар ҳалқ шуда, ҳар ду
ғавҳари ҳамзод ҳастанд, набарди нур ва зулмот ба василаи ин ду

қувваи азалий ва абадӣ амалӣ гардида, казову қадарро ба вучуд меоваранд. Қазову қадар омилҳои тақдирсоз мебошанд.

Монӣ (215-275) Зарвонро худон бузурги худ шинохта, ба Урмузд ҳамчун ба тобеъи Зарвон мегаравад. Зарвон дар ҳамин давра ба мартабан илоҳӣ, вучуди вочиб ва нахустин офаридгор пазируфта гардида, Урмузд ба ҳайси ҳастии ҳубу дуруст эътироф шуда, ӯ ки ридои сафеди рӯхонӣ дар бар дорад, роҳбари рӯхонии осмон шумурда мешавад. Ҳама корҳои ӯ ҳубу макбуланд. Аҳриман чуи вучуди нопок манбаъи бадӣ буда, ҳама ҳаракату амали ӯ зишт ва номатлуб аст. Вай худ саркаш буда, ҷомаи хокистарранги хирсу ҳасад пӯшидааст. Ҳама офаридаҳои Хурмузро бо ёрии бодҳо, соика, гармо, сармо ва ғайра нобуд кардан мехоҳад.

Офарида шудани Хурмуз ва Аҳриман аҷиб буда, Зарвон аз хиради худ Хурмуз ва аз шубҳаҳои Аҳриманро ҳалқ мекунад. Онҳо дар шиками Зарвон пайдо гардида, таваллуд мешаванд.

Ба ақидаи зарвониҳо, ки пайравони таълимоти Зарвон ҳастанд, комёбиҳо аз бахт буда, сипехру қайҳон низ фанопазиранд. Фақат ҷавҳари аслий абадӣ буда, аз сурате ба сурате бармегардад ва ин таъдбири сурат ба воситаи тухма ва ҷанин шакл пазируфта, ҷон аз ҷисме ба ҷисми дигар ҳулул менамояд.

КАЮМАРС. Ҷандин устураҳои қадим дар бораи одами нахустин дар олам Каюмарс ё Говмард (Ғайомарт) нақл мекунанд. Ин ном аз вожаҳои авестиҳои **ғайя** - зиндагӣ ва **мартӣя** миранда таркиб ёфта, маънояш зиндаи миранда мебошад. Айни ҳамин вожаҳо ба маънои **ғо-ғайя** ва **март-мартӣя** низ меоянд. Дар ин сурат номи Каюмарс чуи Говмард пазируфта мешавад. Аввалин одами поку нақӯкоре, ки Ахура Маздо офаридааст, ҳамин Каюмарс буд, ки шакли Говмард дошт.

Ин махлуқ ғоё буд бо сари одамӣ. Аҳриман бо ёрии қувваи дигари бадӣ фитна барангехта, Говмардро ба марг расонд. Бо ҳамин Аҳриман хост, ки тухми инсонро аз рӯи олам барҷинад, тамоми офаридаҳои Хурмузро маҳв намояд, то ин ки торикӣ ва зулмот абадӣ ҳукмрон гардад. Мувофиқи хабари китоби “Бундаҳишн” Каюмарс пеш аз марг тухман хешро бар замин бимонд. Баъди чихил сол он ҷо ду ниҳоли ривоч рӯид, ки ҳар ду баробаркомату ҳамшакл буданд. Сипас онҳо бар сурати одамӣ даромаданд. Онҳоро Машйя ва Машйона гуфтанд, ки шабеҳи Одаму Ҳавво мебошанд. Онҳо меганганд, хӯрок мехӯрданд. Баъди панҷоҳ сол онҳо ба ҳам издивоҷ мекунанд. Зоти инсон аз ҳамин ду нафар пайдо шудааст.

Симон Каюмарс дар рафти таърих таҳаввул пазируфта, дар аввал он хислати кулдилунӣ дошт, ниҳоят дар Шохномаи Фирдавсӣ чуи нахустин подшоҳи силсилаи Пешдодиён тасвир мешавад, ки 30 сол ҳукм ронда, ба одамон шикор, ром кардани ҳайвонот, пӯшидани либос, обёрӣ, парвариши гиёҳҳо ва имсоли инро ёл медиҳад.

ҶАМШЕД. Аввал ин ном Йима буд, ки маънои нуру фурӯтро дошт. Баъд ба он вожаи хишата, ки шакли бостонии шед, яъне офтоб ва

хуршед аст, ҳамроҳ карда шуд. Мувофиқи Авесто ва баъдан Шохнома Чамшед подшохи додгустар буд. Дар замони ҳукмронии ӯ одамон пир намешуданд, беморӣ ва марг набуд, хунукӣ, гармӣ, офату касофат вучуд надошт, инсонҳо бо фарогату осоиш зиндагӣ мекарданд, чорпоёну паррандагон меафзуданд, замин барои онҳо тангӣ мекард. Аҳура Маздо ба Чамшед асои тиллоӣ ва тозиёнаи хотамкорӣ бахшид. Бо кӯмаки Анахито ва ин асову тозиёна Чамшед заминро се баробар васеъ намуд, то бошандагони он бофарогат ҳаёт ба сар баранд. Ин тартиб ҳазор сол давом кард. Баъд Аҳура Маздо хабар дод, ки зимистони хунуке хоҳал омаду ҳама чоро барф хоҳад зер кард. Сипас барфҳо об шуда, ҳама ободониҳоро ба харобазор табдил медиханд. Чамшед мисли калъа иҳотае сохт, ки он чоркунҷа буд ва ҳар тарафи он як дави асп дарозӣ дошт. Онро Вара номид. Он ҷо одамон ва аз зоти ҳар ҳайвон, паррандаҳо ва рустаниҳо як ҷуфтӣ ҷинсҳои бехтаринро ҷой дод, оташи муқаддасро афрӯхт. Андаруни Вара иморатҳо сохт, кӯчаҳо бунёд намуд, гулгашту боғҳо тарх афганд, ҷӯйҳо кофт. Бо ин роҳ Чамшед мавҷудоти зиндари аз нест шудан начот дод. Вале дар охир Чамшед аз ҳукмронии худ мағрур шуд, дурӯт гуфт, манманӣ кард, худро худо хонд, осӣ шуд, аз фарри эзидӣ маҳрум гардид, ниҳоят Захҳок ӯро ба марг расонд.

Чамшед дар аввал бар зидди Аҳриман, девҳо ва офатҳо мубориза мебард, голиб меомад, ба мардум бофандагӣ, истифодаи оҳанро омӯзонд. Як айби Чамшед он буд, ки ба одамон хӯрдани гӯштро ёд дод.

Баъди Чамшед Қова, Рустам, Сиёвуш ва дигар қаҳрамонҳои халқ зухур карда, барои тантанаи адолат мубориза мебаранд.

Авесто

ТАЪРИХИ ПАЙДОИШ Яке аз қадимтарин ёдгориҳои адабиёти бостонии халқи тоҷик китоби муқаддаси Авесто мебошад. Аввал он ба тарзи шифохӣ аз ҷониби мубадони зардуштӣ аз даҳон ба даҳон мегузашт. Забони авестой аз қадимтарин ва муҳимтарин забонҳои қадими эронӣ ба шумор меравад. Аз сабаби ба ин забон эҷод гардидани Авесто онро забони авестой меноманд. Нахустин бор Авесто дар замони Дорон I (522-486 пеш аз мелод) таҳрир гардида, ба қайди китобат дароварда шуда буд. Аммо аз он таҳрир то замони мо осоре намондааст. Бинобар маълумоти китоби паҳлавии Шаҳрстонҳои Эрон бо фармони шох Виштосп Зардушт Авесторо дар 12 000 нусти гов бо хати тилло навишта, онро дар хазинаи оташкадаи шоханшоҳӣ ҷой дода буд. Он вақт Авесто ба 1200 фрагард, яъне 1200 боб ҷудо мешуд. Искандари Мақдунӣ соли 331-и қабл аз мелод хангоми истилои Форс он нусхоро сӯзонда, ҳокимтарашро ба об партофт. Нусхаи дигари Авесто дар тахтаҷаҳои тилло навишта шуда буд. Онро Искандар ба ватани худ бурда, матнашро ба юнонӣ тарҷума кунонд.

Ниҳоят, дар охирҳои аҳли Хусрави Парвиз (590-628) таҳрири тозаи Авесто ба майдон омад, ки он Занд, яъне шарҳу тафсир номида шуд. Пеш аз ин дар асри IV барои сабти Авесто дар асоси хати оромӣ хати махсус ихтироъ гардида буд, ки **хати авестой** номида мешуд. Он 44 харф ва 3 шакли ду харфи чуфтовоз дошт ва монанди хати арабӣ аз рост ба чап навишта мешуд. Ба ҳамин тарик, Авесто дар тӯли қариб як ҳазору дусад сол чандин бор таҳрир хурда, суфта гардида, тағйир пазируфта, шакли мавҷудан ҳозираро гирифтааст.

Тарзи навишту талаффузи Авесто дар асли паҳлавии он Апастак буда, маънояш **асос** ва **матн** мебошад. Ин китоби муқаддас маҷмӯан асотир, матнҳои динию мазҳабӣ ва масъалаҳои илму ахлоқ ва фалсафа буда, ба арзиши бузурги динӣ, адабӣ ва фалсафӣ молик аст.

Авесто бар замми усули дин ва аҳкоми ойини зардуштӣ, русуму вочиботи он ва дуову ниёишҳо рӯйдодҳои таърихиро низ фаро мегирад. Аз ин ҷиҳат он ба қурби беҳамтои таърихӣ низ соҳиб аст.

Тамоми Авесто бо шеъри ҳичой эҷод гардида, ҳар мисраъ аз панҷ то понздаҳ ҳичо буда, аглаби фикраҳо аз бандҳои 3-5 сатрӣ таркиб ёфтаанд, ки аксари ин сатрҳо аз 10-11 ҳичо иборатанд. Унсурҳои қофия низ дар он шеърҳо ба назар мерасанд. Аммо санъатҳои ороиши бадеӣ, хусусан, тазод он ҷо зиёд аст.

ҚИСМАТҲОИ АВЕСТО То алҳол ба мо ду таҳрири Авесто маълум аст. Таҳрири якум дар замони Сосониён муназзам гардида, ба 348 боб тақсим шуда, дар 21 китоб гирд оварда шуда будааст. Ин 21 китобро 21 наск мегуфтаанд, ки аз 350 000 калима иборат будаанд. Ин таҳрир то ба замони мо омада нарасидааст.

Нусхаи қадимтарини таҳрири дуввуми Авесто, ки соли 1278 рӯна-вис шуда, то замони мо боқӣ мондааст, чоряки таҳрири сосонин онро фаро гирифта, тамоми илми авестошиносӣ ва дониши инсоният дар хусуси ин ойин дар пояи ҳамин таҳрири Авесто қарор гирифтааст. Ин таҳрир ба панҷ бахши мустақил ҷудо шуда, тақрибан ҳовиш 83 ҳазор калима аст. Ин бахшҳо чунин ном доранд: 1. Ясно. 2. Яштҳо. 3. Вандидод. 4. Виспарад. 5. Хурда-Авесто.

ЯСНО, ки маънояш **гиромӣ доштан**, **ситош** ва **парастииш** буда, вожаи **чаши** имрӯзаи тоҷикӣ низ аз он реша ба вуҷуд омадааст. Қисми муҳими Ясно аз Готҳо, яъне сурудҳо ва гимнҳои иборат аст, ки дар Авестои мавҷуда қисмати аз ҳама қадимтарин мебошад. Зардушт эҷодгари Готҳо доништа мешавад. Готро аввал госа мегуфтанд. Госа маънои сурудро дорад. Гот-гос-гоҳ-суруду оҳанг буда, он дар таркибҳои Дугоҳ, Сегоҳ ва гайра имрӯз ҳам зинда аст.

Дар Готҳо доир ба пайдоиши некӣ ва бадӣ, ҳамчунин муборизаи доимии онҳо бо якдигар, дарбаиести асосии дини зардуштӣ дар бораи **пидори нек**, **гуфтори нек** ва **кирдори нек**, Равони Гов ва **Офарандагори Гов**, зиндагии он дунё, офариниши инсонӣ нахустин, ситоиши об,

кӯхҳо, дархости мағлубияти девҳо ва дигар масъалаҳои оӣину ахлоқ сухан меравад.

Готҳо баробари дуоҳо вазъи иҷтимоии ҷомеаи онрӯзаро низ хабар медиҳанд. Таркиби иҷтимоии зардуштиёнро ба се гурӯҳи зайл чудо мекунад: 1) Рӯхониён бо сардории мубади мубадон. 2) Авлод, ки дар ҷамоа ва ё дар ноҳияе қабиларо ташкил мекунад. 3) Иттиҳоди қабिलाҳо, ки чун қавм бо сардории пешвоёнашон ва ё сипаҳсолорон дар сарзамине ё кишваре сукунат доранд. Бехтарин тартиботе, ки ба василаи Ясно тарғиб мегардад, **арта вахишта** ном дошта, барои нерӯманд гардидани ҷомеаи барзгарону чорводорони муқимӣ, ободони кишвар, ривочи кишт, таракқӣ додани чорводорӣ, баргардондани ҳучумҳои бодиянишинони роҳзан ва зидди дурӯғ нигаронда шудааст. Шоҳи одил аз ибтидои ҷамъияти синфӣ орзуи халқ буд. Ҳамаи нерӯҳои некӣ барои он офарида шудаанд, ки бо хидояти мубадони покниҳод ва сипаҳсолорони қавмҳо ба парастии Ахура Маздо, мадад ҷустан аз фариштагони некӯкор ва манфиати барзгарону чорводорон машғул бошанд, бо Аҳриман, Ажи Даҳок (Заҳок), мубадони дурӯғгӯ, ки қарапатҳо ном доштанд, ба муқобили зулм мубориза баранд, барои инсонии пок роҳи расидан бо орзуро наздик намоянд.

ЯШТҲО аз ҷиҳати мазмун ва сабк ба Ясно қаробат доранд. Аммо фарқи асосӣ он аст, ки ҳар як яшт ба як йазат (Яздон, Эзид) мансуб буда, ба Ахура Маздо, Ардвисура Анахито, Мехр (Хуршед), Баҳром ва амсоли инҳо ҳос аст. **Яшт** калимаи ҳоси авестой буда, маънои **ситоиш** ва **ниён**ро дошта, ҳамагӣ 21 яшт то замони мо омада расидаанд. Дар ин қисмати Авесто низ аз асотирӣ ривоятҳои қавмҳои эронӣ зиёд ёд карда мешавад. Дар он зикр мегардад: “Худон бузург Урмузд (яъне Хурмузд. - А.А.) ин ҷаҳонро офаридааст ва замиро офаридааст ва одамро офаридааст”.

ВАНДИДОД аз калимаи форсии миёнаи **видевдат**, ки аслан шакли вайроншудани “**ви даево дате**” мебошад, ба вучуд омада, маънои **қонуни зидди девонро** дорад. Он аз 22 боб иборат буда, ин бобҳо фарғард ё афргард номида шуда, ба тарикӣ муқолама иншо гардидаанд. Ин қисмати Авесто пурсишҳои Зардушт ва посухҳои Ахура Маздоро фаро мегирад. Дар Вандидод роҷеъ ба Аҳриман, бод, борон, сармо, гармо, кишварҳои офаридаи Ахура Маздо, асотир дар боран Каюмарс, Ҷамшед ва ғайраҳо нақл карда мешавад.

Ба фармудани Ахура Маздо “Қасе, ки гандум меқорад, тухми некӣ меқорад, вақте ки гандумро барои кӯфтани омода месозад, девонро арақ пахш мекунад, вақте ки онро ба оснӣб мебарад, девон безобита мешавад, вақте ки ҳамирро барои пухтани таёр мекунад, девон аз тарс ба доду афгон меоянд”.

ВИСПАРАД аз калимаи авестоии **висператаво** гирифта шудааст, ки маънояшро бо тоҷикии имрӯза “ҳамаи доварон” гуфтан мумкин аст.

Аз ҷихати мазмун ин қисмат ба Ясно қаробат дорад. Он дуохоеро фаро мегирад, ки дар ситониши Яздон ва ниёиш ба даргоҳи он хос буда, хангоми тоату ибодати зардуштиён тиловат мегардид. Виспарад аз 24 боб таркиб ёфта, он бобҳо қарда номида мешаванд. Ин қисмати Авесто нисбат ба Ясно ва Яштҳо хеле баъдтар танзим гардидааст. Дар Виспарад Готҳо чун сурудҳои муқаддас ситониш ёфта, ҳар ҷо-ҳар ҷо мисраъҳо ва бандҳои алоҳидан Готҳо иқтибос оварда мешаванд.

ХУРДА-АВЕСТО аз ду қалмаи авестой хвартак (хурдак) ва апастак (Авесто) таркиб ёфта, баргузидан тамоми Авесто мебошад. Онро дар замони Шопури II Сосони (309-379) мубади мубадон Озарбади Махраспандон дар 21 наск тартиб дода буд. Он ба ҳашт бахш ҷудо мешавад. Хурда-Авесто дуохоеро фаро мегирад, ки ҳар як пайрави дини зардуштӣ онҳоро бояд бидонад ва хангоми ибодат ба забон ронад. Ҳамчунин, доир ба тақвим, ҷашнҳо, одоби пушидани сару либос хабар медиҳад. Хурда-Авесто ғушурдан донишҳои аҷлоди моро аз таърих, ҷуғрофия, ҳуқуқ, тиб ва монанди инҳо фаро мегирад. Метавон Хурда-Авесторо қонуни оини зардуштӣ номид.

Ёдгориҳои хаттии давраи сосониён

Замони Сосониён (224-651) аз дурахшонтарин давраҳои рушди қамоли адабиёти қадими халқҳои эронӣ, аз ҷумла ниёгонии халқи тоҷик буд. Авесто дар ҳамин замон аз нав гирд оварда шуда, баргузидан он дар шакли Хурда-Авесто, шарҳи он Занд ва тафсири шарҳи он Позанд тартиб ёфт. Достонҳои даврони ашқонӣ Ёдгори Зарирон, Дарахти асурик ва Вис ва Ромин аз нав таҳрир гардиданд. Аз забони хиндӣ санскрит Калида ва Димна тарҷума гардида, асарҳои олимони Юнони қадим Арасту Категория ва Аналитика аз юнонӣ ба паҳлавӣ баргардонда шуданд. Маҳз дар ҳамин замон намунаҳои барҷастаи андарзномаву пандномаҳо танзим ёфтанд.

ЕДГОРИ Ин достон аслии маҳсули замони ашқониён буда, ба
ЗАРИРОН забони портӣ дар шакли шеърӣ шашхичой таълиф
 гардида, сипас дар замони Сосониён аз нав таҳрир
шудааст. Мазмуни он чунон аст. Шоҳи Эрон Виштосп, ки Балх маркази он буд, дини Зардуштро меназирад. Шоҳи Турон Арҷосп аз Виштосп дархост менамояд, ки аз дини ботил даст кашад, вагарна бо ҷанг мамлакаташро хароб хоҳад кард. Ин пешниҳоди Арҷоспро Виштосп налазируфта, бо бародари худ Зарир маслиҳат мекунад. Сарлашқари далер Зарир бо лашқари анбӯхе, ки аз тамоми мардон аз даҳ то ҳаштодсолаи кишвар тартиб ёфта буд, ба муқобили Арҷосп баромад. Аммо ҷодугар Видарафш бо найранг Зарирро кушта, аспирӯро ба яғмо мегарад. Виштосп ба воҳима афтада, паҳлавонии мамлақати худро даъват менамояд, ки қасоси Зарирро бигиранд.

Писари ҳафтсолаи Зарир Баствар довталабона мебарояд, ки никори падари худро ситонад. ӯ ба лашкари душман ҳамла оварда, часади падарашро аз ихотаи душманон бароварда, мувофиқи ойини Зардушт ба роҳи охират меғуселонад. Баствар асли падарашро низ баргардонда мегирад. Ҷомоспи хирадманд пешгӯӣ мекунад, ки Баствар ҷангро давом диҳад, зеро пирузӣ бо ӯст. Баствар дар корзор Видарафшро ба катл мерасонад. Арҷосп эълон менамояд, ки ҳар касе Бастварро нест кунад, духтараш Зарастанро ба ӯ ба занӣ медиҳад. Виштосп нидо медиҳад, ки ба қаҳрамони корзор духтари худ Хумакро хоҳад дод. Баствар ҳамроҳи амакаш Спандат лашкари Арҷоспро мағлуб намуда, дасту пой ӯро шикаста, як чашмашро кофта гирифта, гӯшу биниашро бурида, ба ҳарн бедум савор карда, ба зодгоҳаш мефиристад. “Сазои касе, ки ҷанг мецоҳад ҳамин аст”, - меғӯяд ӯ.

Ёдгори Зарирон аз нахустин намунаи дostonҳои размиӣ ва қаҳрамониӣ буда, барои Дакиқӣ манбаъ ва барои Фирдавсӣ сармашқ шуда хизмат кардааст.

ДАРАХТИ АСУРИК Ин дoston аз ҷиҳати пайдоиш ҳамзамони Ёдгори Зарирон аст. Дарахти асурик дар шакли мунозира таълиф шудааст. Он баҳси дарахти ошурӣ, яъне хурмо ва бузро фаро мегирад. Дoston дар ҳаҷми 800 калима эҷод гардидааст. Дарахти хурмо ва буз дар он ҳусус баҳс мекунанд, ки каломе аз онҳо ба одамон бештар нафъ мерасонад. Хурмо дар ситониши худ меғӯяд, ки он дар кишвари Асурия мерӯяд, танаш хушк, болояш сарсабз, решааш мисли канд ширин, мевааш ба монанди ангур, ки ҳама пур аз манфиат ҳастанд. Он худро чун ҷорӯбе, ки манзилро покиза мекунад, чун кафши ҷубини деҳкон, чун лонан парандаҳо, соябони сари шоҳон дар тобистон, камони шикорчӣ муаррифӣ мекунад. Хурмо боз меғӯяд, ки ман қанди деҳкону асали подшоҳам ва боз меафзояд, ки “Ҷуб аз ман кунанд, ки он гарданатро бибӯсад. Меҳ аз ман кунанд, ки дар он сарнагунат овезанд. Ман дар оташ ҳезуме ҳастам, ки дар он сикхабобат кунанд”.

Дoston аз маҷоз, киноя ва зарофат шодоб буда, дар алабиёти минбаъда нақши муайян гузоштааст. Посухҳои буз низ кинояомез ва нишонрасанд. Буз ба исбот мерасонад, ки ба одамон аз хурмо камтар манфиат намерасонад: “Ман аз ту баландам ва судмандтар ҳастам. Агар ту бор меовардӣ, мардумони додситон туро ба ҷарогоҳ сар медоданд, ба монанди говон”. “Аз ман халво мекунанд, ки он хӯроки бемарг аст”. Чунин аст сухани заррини, ки ман пеши ту ниҳодам, чун пеши ҳуку гуроз марворид афшонанд, ё ҷанг зананд пеши шутури маст. Доност он ки гӯши шунаво дорад”. Ба ҳамин минвол буз голиб баромад.

Намунаҳои хуби мунозираро аз суханварони асри XI Асадин Тӯсей офарида, ҷандин шоирони асри XV низ мунозира навиштаанд.

ХВАТАЙНОМАК Ин ном баъдтар чуи Худойнома маълум гардид. (**ХУДОЙНОМА**) Худо соҳиб, шох, подшоҳ ва шоханшоҳ гуфтан аст. Пасон дар забони порсии дарӣ ҷои номи Худойномаро Шохнома гирифт. Ин осори таърихи мураттаби Ачам буда, таърихи воқеа ва тасаввурин халқҳои эронинажоди бостонро нақл мекунад. Солҳои 632-651 Донишвар ном донишманде ҳамроҳи гурӯҳи доноён бо супориши шоханшоҳи сосонӣ ба забони форсии миёна, яъне пахлави мачмӯаи бузурге тартиб дод, ки таърих, муқаддасот, эътиқодот, одоби ахлоқ ва хурофоти бобоёнӣ моро аз офариниши олам ва подшоҳии Каюмрас то охири замони Хусрави Парвиз (590-628) фаро мегирифт. Ин замоне буд, ки дар аҳли шоханшоҳии охириини сулолаи Сосониён Яздигурди III (632-651) дар дохили давлати Сосониён кашмакашҳои дохилии байнихуди хонадони шоханшоҳӣ авҷ гирифта буд. Онҳо бо якдигар барои соҳиби тахту тоҷ шудан мубориза мебуданд. Ҳамчунин хавфи ҳучуми кӯчманчиёнӣ атроф ва маҳсусан таҳлили арабҳо аз ҷануб истиқлолияти Сосониёнро ба ларза меовард. Дар ин ҳолат ба Сосониён зарур буд, ки барои ҳифзи обу хоки ватани худ чораҳо андешанд ва бо ҳам муттаҳид шаванд. Ҳадафи гирд оварда шудани Худойнома низ ҳамин буд. Аммо он рисолати таърихӣ худро иҷро карда натавонист, зеро хангоме ки Донишвар онро ба итмом мерасонад, воқасин шоханшоҳи Сосониён Яздигурди III (632-651) дар Марв, ки он ҷо паноҳ шуда буд, хонинона кушта гардид. Дар ҳамин вақт истилогарони араб пойтахти Сосониёнро ишғол намуда, он давлати бузургро аз бех решақан карданд.

Худойнома аз ривояту афсона, миф ва панду ҳикмат иборат буда, дар он достонҳои қаҳрамонӣ ва ҳамосавӣ мавқеи асосӣ доранд. Корномаҳои шохону набарди пахлавонон ҳама ба он нигаронда шудаанд, ки сарзаминашон озоду мустақил бошад, адолат тантана кунад, нерӯҳои бадӣ мағлуб карда шаванд. Дар Худойнома Хурмуз, Рустам, Сиёвуш, Сӯхроб, Кова ва амсоли инҳо барои озодии ватан, ободии кишвар ва ахлоқи писандида мубориза бурда, ба муқобили Аҳриман, девҳо, Захҳок, дурӯғ, анҷабӣён ва разолату хиёнат ҷангида, барои устувор гардидаи қувваҳои неқӣ ёрӣ мерасонанд.

Матни пахлави Худойнома то ба замони мо боқӣ мондааст. Аммо адиби донишманди арабизабони миллатдӯсти эронинаҷод Абдуллоҳ Ибни Мукаффаъ (724-759) онро аз пахлави ба араби гардонда буд. Фирдавӣ ва дигар шохноманависон хангоми таълифи асарҳои худ аз кори пешинӣ истифода бурдаанд.

АДАБИЁТИ СУҒДӢ

Аз забонҳои бостонӣ, ки аз асри II қабл аз мелод то асри X мелод густариш ва ривож доштанд, якешон забони суғдӣ буд. Суғд хавзан дарёи Зарафшон, Истаравшан, Фарғона, Чоч, Кеш, Насаф, Чағониён ва Ҳисорро фаро мегирифт. Ягнобиҳо аз

авлоди сугдиёнанд, ки то алхол забони худро нигоҳ доштаанд. Ба ин забон, ки ба гурӯҳи забонҳои шарқии эронӣ ворид мешуд, ёдгориҳои бисёре боқӣ мондаанд. Хати сугдӣ низ дар асоси алифбои оромӣ мурағаб гардида, аз рост ба чап навишта мешавад. Қадимтарин намунаи ёдгориҳои сугдӣ ба асри II қабл аз мелод мансуб аст. Вале ёдгориҳои сугдӣ асрҳои IV-VIII мелод хеле зиёд буда, дар ин давра забони сугдӣ дар Ҳафтрӯд ва Туркистони Шарқӣ низ густариш ёфта буд. Нахустин навиштаҷоти сугдӣ дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX дар Турфон (Туркистони Ғарбӣ) ба даст омада буд. Сипас, соли 1933 дар кӯҳи Муғи наздикии деҳаи Куми Фалғар архиви ҳокими Панҷакент Деваштич ёфт шуд. Ин ёдгориҳо аз осори буддӣ, монавӣ, масехӣ, навиштаҷоти ғайримазҳабӣ ва адабӣ иборат мебошанд. Достони Рӯстам, Бӯзина ва Рӯбоҳ ва Моҳи паркар асарҳои адабие ҳастанд, ки ба сугдӣ таълиф шудаанд. Набарди неку бад ва муборизаи нуру зулмат асоси эътиқодоти сугдиён буда, осори сугдӣ имрӯз дар ганҷинаҳои Берлин, Порис, Лондон, Петербург, Хелсинкӣ, Чину Чопон ва ғайра махфӯз аст.

АДАБИЁТИ ТОҶИК ДАР АСРҲОИ IX ВА X

Пояи адабиёти навини тоҷик дар асрҳои IX-X гузошта шудааст. Чаро адабиёти ин давра адабиёти навин ва пояи тараққиёти минбаъдаи адабиёти тоҷикӣ форс номӣда мешавад? Чунки то ин замон адабиёти тоҷик ё ба забонҳои арабӣ таълиф гардидааст, ки он забони барои халқ бегона буд. Аз асри IX сар карда адабиёти тоҷик ба забоне офарида мешавад, ки бо он имрӯз ҳам мардуми мо гуфтугӯ менамоянд. Забони осори Рӯдакӣ, Дақиқӣ, Фирдавсӣ, Абӯалӣ Сино ва дигарон аз ҷиҳати таркиби лугавӣ, таъбиру ибораҳо, воситаҳои тасвир, сарфу наҳв ва тарзи талаффуз аз забони ҳозираи адабии тоҷик фарқи куллие надорад. Бар замми ин анъанаҳои асосии адабиёти тоҷик дар ҳамин замон ба вучуд омада, минбаъд инкишоф ёфтанд. Асоси назариявии адабиёти тоҷик ва талабҳои эстетикӣ он дар ҳамин давра гузошта шуд. Жанрҳои навҳои асосии адабиёти мо дар насру назм - қисса, қисса андар қисса, ҳикоят, қасида, газал, рубоӣ, китъа, маснавӣ, ҳелҳои гуногуни дoston маҳз дар ин асрҳо тавлид гардида, ба низоми дароварда шуданд ва минбаъд тараққӣ карданд. Вазин арӯз ва тарзи хатмии қофиябандии ҳос барои ҳар як навъи шеърӣ тоҷикӣ низ дар ҳамин давра устувор гардид. Ҳамаи ин пайвандҳои ногусастание мебошанд, ки адабиёти асрҳои IX-X-ро бо тамоми адабиёти минбаъдаи мо пайваст менамояд ва тамоми ин адабиётро чун як адабиёти томи дорони қонунҳо, талабҳо, ҳадафҳо ва анъанаҳои устувор ҷилва мелиҳанд.

Тавлид, сабзиш ва тақомули адабиёти тоҷик дар асрҳои IX-X

заминаҳои хося таърихӣ дошт, ки муҳимтаринашон аз инҳо иборат буданд: ташаккули халқи тоҷик, таъсиси давлатҳои мустақили тоҷикон, болоравии худшиносии мардум, ҳамчун забони адабиёту илм мақом ёфтани ва чун забони расмии давлатӣ қабул гардидани забони форсии дарӣ, инкишофи шаҳрҳо чун марказҳои илму ҳунар ва савдо, дастгирии ҳокимон аз аҳли адаб ва амсоли инҳо.

ҲАЁТИ ИЛМӢ ВА МАДАНИИ АСР Ташкили давлати мутамаказ, тараққиёти иқтисодиёт ва раванги тичорат бо мамлакатҳои хориҷӣ дар асри X сабаб шуд, ки илму фарҳанги тоҷик ҳеле раванг ёбад. Дар шаҳрҳои қалони Мовароуннаҳр, Хуросон ва Хоразм, ки ҳама ба қаламрави Сомониён дохил мешуданд, санъатҳои меъмории, мусиқӣ ва ҳунар рӯ ба тараққӣ ниҳоданд. Хусусан Бухоро на фақат чун маркази сиёсӣ ва маъмурии давлати Сомонӣ, балки чун маркази маданияту илмӣ ва адабии аҳамият пайдо кард. Аҳли илму адаб ва ҳунар аз ҳар ғушаю қанори мамлакат дар он ҷо ҷамъ мешуданд. Дар Бухоро, Самарқанд, Чағониён, Тирмиз, Балх, Хирот, Ғазна, Нишопур, Гургон, Урганҷ ва ғайра бисёр биноҳои ҷамъиятӣ-мактабу мадраса, китобхонаҳо, қорвонсарою рабобатҳо, кӯшкҳо, бозорҳои пӯшидаи тимдор, масҷиду манораҳо, ҳаммомҳо, бемористонҳо, макбараҳо, мусофирхонаҳо, хавзҳо ва чорбоғҳо сохта шуда буданд. Меъморону бинокорони он замон дар санъати меъмории анъанаҳои санъати меъмурии сугдиҳо ва бохтарихоро бо санъати меъмурии марказҳои ҳилофат омезиш дода, биноҳои бошукӯҳ месохтанд. Ёдгориҳои меъмурии он замон, хусусан мадарсаи Мағок ва оромгоҳи Исмоили Сомонӣ дар Бухоро бо ороишу шукӯҳи худ қасро мафтун мегардонанд. Оромгоҳи Исмоили Сомонӣ бинои чорқунҷаест, ки аз хишти пухта сохта шуда, чор пештоқ дорад. Дар бинои он рангу қошқӣ ба қор нарафтааст. Вале хиштҳо ба тарзе ҷида шудаанд, ки дар баробари шаклҳои ҳандасӣ бурҷҳо, шарафаҳо, лавҳаҳо, равоқҳо ва равоқчаҳоро бо низоми махсусе намоиш дода, санъати баланди ҳайкалтарошӣ ва рассомиро ба хотир меоранд. Дар натиҷаи равангии санъати меъмории дар асри X санъатҳои қандакорӣ дар ҷӯбу гач, ҳаққоқӣ дар санг ва наққошӣ низ ҳеле ривож ёфт. Посутунҳо ва минбаре, ки аз сарғаҳи водии Зарафшон ёфт шудаанд, акнун музейҳои Панҷакент, Душанбе ва Санкт-Петербургро зеб медиҳанд. Қовишҳои бостоншиносии Хулбук (наздикии Кӯлоб) ва Лашкарбозор (Афғонистон) нишон медиҳанд, ки анъанаи девори қасрҳо на танҳо бо дарахтҳою рустаниҳо ва ҷирмҳои осмонӣ, балки бо тасвири парандаҳою ҳайвонҳо ва суратҳои ҳаёлии ороиш додан то асри XI давом карда будааст. Дар ҳунари қулолгарӣ, шишарезӣ ва рехтагарӣ низ ин тамоил ҳис карда мешуд.

Таълими ибтидоӣ дар мактабҳои назди масҷидҳо ва дарҷаи баланди омӯхтан дар мадрасаҳо гузаронда мешуд. Мадрасаҳо на фақат дар шаҳрҳои қалон, балки дар шаҳракҳои музофотӣ низ вучуд доштанд. Дар вилояти Хутталиён, ки маркази Ҳулбук буд, 20 мадраса

мавҷуд будааст. Мадрасаи Кубодиён низ дар он давра хеле шӯҳрат доштааст. Вале пуршукӯхтарин мадрасаҳо дар Бухоро амал мекарданд. Мувофиқи ахбороти таърихнависон, дар маркази маданияи пойтахти Сомониён шаҳри Бухоро - Ҷӯи Мулиён чандин мадрасае вучуд доштааст, ки боғҳо ва гулгаштҳо онҳоро иҳота карда будаанд. Ҳамаи мадрасаҳо китобхонаҳои бой доштанд, ротибаи омӯзгорону шогирдон аз даромадҳои вақф дода мешуд. Таълими илмҳои динӣ (кироати Куръон, тафсири, ҳадис, калом), мантиқ, баён, забони арабӣ дар мадрасаҳо ҳатмӣ буданд. Ба шогирдон ҷуғрофия, таърих, тиб, ҳикмати табиӣ, риёзиёт (математика), ситорашиносӣ ва фалсафа низ омӯзонда мешуданд. Дар мадрасаҳо мунозираҳо ва баҳсҳои илмӣ ривож доштанд. Дар ин мунозира ва баҳсҳо донишмандони юнонӣ, яҳудӣ ва насронӣ низ ширкат мебариданд. Рӯдакӣ, Дақиқӣ, Форобӣ, Фирдавсӣ, Берунӣ, Ибни Сино дар чунин мадрасаҳо дониш андӯхтаанд. Мухити пурқуввати илмӣ адабӣ сабаб шуда буд, ки ин бузургон дар овони хеле ҷавонӣ (16-18-солагӣ) тамоми илмҳои маъмули замонашонро аз худ намуда, худашон ба кори илму адабиёт сар кунанд. Шавқи саводомӯзӣ ва соҳибмаълумот шудан дар байни намояндагони табақаҳои гуногуни ҷомеа зиёд буд. Аксари донишмандону адибон аз табақаҳои миёнаи аҳолии баромадаанд. Эҳтироми халқ нисбат ба илму маърифат ва омилҳои сиёсӣ ва иқтисодӣ, ки дар боло зикр шуданд, ба он оварда расонданд, ки бузургтарин симоҳо дар соҳаҳои гуногуни илму дониш арзи вучуд кунанд: Ал Ҳоразмӣ дар алгебра (алҷабр), Форобӣ дар ҳикमत, Абӯбакри Розӣ дар фалсафа, Абӯалӣ Сино дар фалсафа ва тиб, Абӯрайҳони Берунӣ дар илмҳои гуногун, Абӯмуҳаммади Хучандӣ, ки соҳиби расадхона буд, дар фалакиёт, Балъамию Ҷайхонӣ ва Байҳақӣ дар таърих устодони комил буданд. Ҷолиби таваҷҷӯҳ аст, ки аксарияти олимони он замон дар соҳаҳои бисёри илму дониш забардаст будаанд. Аз ин рӯ онҳоро олимони мутабаххир (ба таъбири имрӯза энциклопедист, яъне донандаи илмҳои зиёд) меномиданд. Ҳаким унвон гирифтани баъзе адибон низ ба ҳамин маънист.

Илми дери Х тоҷик бо илмҳои антикаи Юнони қадим, Миср, Ҳиндустон, Хитой, инчунин донишҳои, ки ба забонҳои ибрӣ, арабӣ ва лотинӣ мавҷуд буданд, алоқан наздик дошт.

Равнақи илму адабиёт ба таъсири бисёр китобхонаҳо сабаб шуд. Дар Бухоро, Самарқанд, Марв, Балх, Нишопур, Рай ва ғайра китобхонаҳои бузург мавҷуд буданд, ки дар онҳо китобҳои нодири зиёде ба забонҳои тоҷикӣ, арабӣ, юнонӣ, яҳудӣ, хиндӣ ва ғайра роҷеъ ба соҳаҳои гуногуни илму адаб дар сандуқҳо нигоҳ дошта мешуданд. Бузургтарини онҳо китобхонаи Сомониён буд, ки аз он Абӯалӣ Сино истифода кардааст. Ӯ хабар медиҳад: "Вақте ки ба китобхона дохил шудам, хавлие дидам бисёр васеъу қалон, ки дорон хонаҳои зиёде буд. Дар ҳар хона сандуқҳои пур аз китоб меистоданд, ки китобҳоро бо

назму тартиб дар онҳо чида буданд. Яке аз хонаҳо махсуси китобҳои арабӣ ва шеър, дигаре оид ба фикҳ (яъне ҳуқуқшиносӣ. - А.А.) ва ҳамчунин ҳар як хона ба китобҳои илмҳои ҷудогона ҳос буд... Китобҳои гуногуне, ки ман дар онҳо дидаму хондам, касе ҳатто номи онҳоро нашоида буд. Ман низ то он вақт надида будам ва баъд аз он ҳам дигар надидам”.

Аксари ин навъ китобхонаҳо дар вақти ҳуҷуми истилои аҷнабиён, ҳусусан қабилаҳои бодиянишини турку мугул сӯзонда шуданд.

ЗАБОНИ ФОРСИИ ДАРӢ - ЗАБОНИ АДАБӢ ВА ДАВЛАТӢ

Дакиқӣ, Фирдавсӣ, Носири Хусрав, Ҳофизи Шерозӣ, таърихшиносону ҷуғрофидонҳои араб ва бисёр дигарон забони адабии асрҳои IX-XV тоҷикиро порсӣ, форсӣ, порсии дарӣ, форсии дарӣ ва дарӣ гуфтаанд. Сабаби чунин номҳои гирифтани он ҳанӯз маълум нест. Вале ҳамин қадараш аниқ аст, ки порсӣ ва форсӣ айнан як чиз буда, форсии дарӣ, ки дарӣ шакли кӯтоҳи он аст, дар байни забонҳо, лаҳҷаҳо ва шеваҳои зиёди забонҳои эронӣ маҳз забони адабӣ будани онро таъкид менамояд. Пайдоиши ташаккул ва тақомули забони адабӣ таърихан ба ҳат вобаста аст. Ба воситаи ҳат ба забони адабӣ, ки шакли мукаммали забони умумихалқӣ мебошад, асрҳои адабӣ, илмӣ, мазаҳабӣ ва фалсафӣ таълиф меёбанд. Забон дар баробари умумияти таърихӣ ва ягонагии сарзамин омилҳои асосии мавҷудияти халқ ва нишонҳои асосии миллат аст.

Забони тоҷикӣ яке аз забонҳои хеле қадими дунё буда, таърихи ташаккул ва тақомули он беш аз 1500 солро фаро мегирад. Инкишофи он дар асрҳои IX-X ба раванди ташаккули халқияти тоҷик бахт вобаста аст. Таҳқиқоти олимони гуногуни дунё муайян кард, ки маҳалли пайдоиши забони форсии дарӣ Мовароуннаҳру Хуросон ва ҷануби пайдоиши он асри V будааст. Ин забон дар баробари забонҳои паҳлавӣ, портӣ, сугдӣ, бохтарӣ, хоразмӣ ва амсоли инҳо ба гурӯҳи забонҳои эронӣ дохил шуда, дар асрҳои IV-VIII бо ин забон қавмҳо, қабилаҳо ва халқиятҳои эронинажоди зиёде, ки ба ҳам муттаҳид шуда буданд, гуфтугӯ мекарданд. Албатта ин забонҳо ба ҳам хеле наздик буданд. Вагарна барои Баҳроми Гур (420-438) ҳеҷ зарурате набуд, ки бо аҳли диёри худ ба чандин забон ҳарф занад: “Баҳроми Гур ба ҳар забоне сухан гуфтӣ: ба вақти чавгон задан **пахлавӣ** гуфтӣ ва андар ҳарбгоҳ туркӣ гуфтӣ ва андар маҷлис бо омма **дарӣ** гуфтӣ ва бо мубадон ва аҳли илм **порсӣ** гуфтӣ”.

Бо истилои арабҳо дар саросари хилофат забони арабӣ маҷбуран чун забони дину давлат ва илму адабиёт қарор гирифта, дар байни

халкҳои тобеъшуда қорӣ гардид. Дар сарзамини мо низ қариб 200 сол ин сӯбат давом ёфт. Вале ба беҳукукии худ нигоҳ накарда забони форсии дарӣ, ки забони оммаи мардуми муқими маҳаллӣ буд, ба сӯри такомули тадриҷии худ давом дода, пӯйдор монд. Ташаққули халқият, барқарор гардидани давлати мустақили тоҷикон, пешрафтҳои кишоварзӣ, зироатқорӣ, боғдорӣ, қорвопарварӣ, хунармандӣ, маишати ҳос ва муваффақиятҳои илму маданият ба он оварда расонд, ки забони форсии дарӣ аз ибтидои ислом (асри VII) инкишоф ёфта, дар аҳли Сомониён ба дараҷаи забони адабӣ ва расмии давлатӣ бардошта шавад. Асоси ин забони адабию лаҳҷаю шеваҳои Бухоро, Самарқанд, Марв, Балх, Бадахшон ва Нишопур ташкил мекард. Дар натиҷаи такомули табиӣ ва ба он омезиш ёфтани забонҳои сугдӣ ва бохтарӣ забони форсии дарӣ ба се инкишоф пазируфт. Он аз юнонӣ, ҳиндӣ, яҳудӣ ва арабӣ низ бисёр қалмаҳо ва таъбирҳои гирифт. Дар натиҷаи ҳаман ин забони форсии дарӣ бо пухтагӣ, захираи ганин луғавӣ, соҳти сарфу наҳви устувор, нормаҳои муайяншуда, истилоҳот ва воситаҳои гуногуни услубӣ қодир шуд, ки эҳтиёҷоти маънавии халқро қонеъ гардонад. Аз ин ҷиҳат он чун забони расмии давлатӣ дар доираҳои расмӣ, дастгоҳи давлатӣ, муқотибаҳои расмӣ, қорғузориҳои девонҳо (вазиратҳо) ва маросимҳои маърабаӣ ба қор бурда мешуд. Ба ин забон асарҳои илмӣ, адабӣ, маърабаӣ, таърихӣ ва фалсафӣ таълиф ва тарҷума мешуданд. Табиби шоирпешаи Сомониён Майсарӣ дар илми тиб асари худ Донишнома ба назм офарид, ки он аз панҷ ҳазор байт иборат аст.

Забони асарҳои улуми дақиқ ҳамон асосан арабӣ боқӣ монд. Вале онд ба илмҳои дақиқ низ асарҳо ба забони форсии дарӣ навишта мешуданд. Яке аз онҳо, ки то замони мо омада расидааст, Шуморномаи Айюби Табарист. Ин китоб онд ба илми ҳисоб (арифметика ва алгебраи ибтидоӣ) баҳс мекунад. Дар замони Мансур ибни Нуҳ (961-977) Абӯмансури Муваффақ бини Алии Ҳаравӣ онд ба тиб китоби Ал-абния ан ҳақоқиқ-ил-адвияро тартиб дод, ки нусхаи соли 1056 китобат қардан шоир-муаллифи Гаршоғнома Асадин Тӯсей то ба замони мо омада расидааст. Ин нусхаи пурақриш дар китобхонаи Вена нигоҳ дошта мешавад.

Аз асри VIII сар қарда барои ифодаи забони форсии дарӣ ҳат ва алифҳои форсии арабӣ истифода мешавад. Ин ҳол барои тоҷикони Мовароуннаҳр то соли 1928 давом қард. Эронӣҳо, афғонӣҳо ва тоҷиқу форсизабонҳои кишварҳои дигар ҳанӯз аз ҳату алифҳои арабӣ истифода мебаранд. Дар асрҳои IX-X пояи адабиёти оламшумули тоҷиқу форс ба ҳамин забон гузошта шуд. Рӯдакӣ, Дақиқӣ, Абӯалӣ Сино, Балъамӣ, Фирдавей, Беруий ва бисёр бузургони дигар доди суҳанро дар ин забон дода, онро бо ҳам суфтаю пухта қардаанд. Сомониён ба ин забон навишта шудани асарҳои илмӣ ва адабию ташвиқ ва ҳимоят мекарданд.

Ба дараҷаи забони расмӣ давлатӣ ва адабӣ бардошта шудани забони дарӣ, аввалан, барои сусти шудани забони ба мардуми маҳаллӣ бегонаи арабӣ роли муҳим бозида, ба ин восита умуман таъсири хилофатро дар ҳаёти иқтисодию сиёсии мамлакат кам мекард. Сониян, муттаҳид гардонидан ва пурқувват шудани истиқлоли халқҳои ҳамназоди маҳаллӣ, масалан, бохтариҳою сугдиҳо, омили тавоноӣ буд. Бинобар ҳамин тарғибу ташвиқ ва пуштибонии забони дарӣ барои мустақкам шудани мавқеъ ва нуфузи давлати сомонӣ аз вазифаҳои муҳимтарини сиёсӣ ба шумор мерафт.

Минбаъд, забони форсии дарӣ дар Эрон, шимоли Ҳиндустон, Ироқ, Кавказ, Туркия, Туркистон, Қошғар ва ғайра паҳн гардида, ба ин забон мероси муштаракӣ илмию адабии ин халқҳо офарида шуд, ки ифтихори ҷаҳониён мебошад.

ОҒОЗИ АДАБИЁТИ НАВИНИ ТОҶИКӢ

Гузаштагони халқи тоҷик дар тамоми 200 соли ҳукмронии арабҳо ҳеҷ гоҳ аз давом додани ғайриҷониби илмию адабии худ даст накашидаанд. Дар аввал адибони эрониназод на фақат дар марказҳои хилофат, балки дар Мовароуннаҳру Хуросон ва Эрон низ ба арабӣ эҷод мекарданд. Саъолабӣ (961-1038) дар асари худ Ятимат-уд-даҳр доир ба 119 шоире, ки дар Мовароуннаҳру Хуросон дар аҳли Сомониҳо ба арабӣ шеър мегуфтанд, маълумот медиҳад. Шоирони забардасти арабизабони тоҷик Ал-Хураймӣ ва Собити Қутнот буданд. Онҳо кӯшиш ба ҳарч медоданд, ки мавзӯҳои аҷдодии худро ба адабиёти араб ворид намоянд, китобҳои бобоӣни худро ба арабӣ баргардонанд. Яке аз онҳо Ибни Муқаффаъ (724-759) буд, ки Худойномак, Калила ва Димна, Маздакнома ва ғайраро аз паҳлавӣ ба арабӣ гардонд. Дар мавзӯҳои халқи худ ба забони арабӣ асарҳо навиштан ранги як ҷараёни пурқуввати сиёсиро гирифта, дар таърих бо номи шуубия машҳур аст. Маънои шуубия, ки аз калимаи шаъбӣ арабӣ гирифта шудааст, гурӯҳлараст мебошад. Пайравони ин ҷараён дар аввал бар зидди наҷодпарастӣ ва кавми худро боло гузоштани арабҳо баромада, гоյи баробармартаба будани ҳамаи халқҳо, ҳосса мусулмонҳоро тарғиб мекарданд. Вале баъдан бештар ба нишон додани бартарӣ ва фазилатҳои Аҷам бар Араб пардохтанд. Таъсири ин ҷараён ба адабиёти минбаъдаи тоҷик, хусусан адабиёти асрҳои IX-X хеле бузург аст.

Аз шоирони эрониназодии арабизабони ин рӯзгор, ки аҷдоди худро аз тахти ҷил дӯст дошта, расму ойини он ва кеши зардуштиро ситониш намуда, арабҳоро бо ҳар роҳ масҳара мекарданд, Башшор ибни Бурди Таҳористонӣ (714-784) ва Абӯнӯвос (762-813) буданд. Форсии Абӯнӯвос машҳур аст.

Дар охири асрҳои VII, VIII ва ибтидои асри IX аллакай шоирони дузабонае ба камол расиданд, ки дар баробари шеъри арабӣ гоҳе ба форсии дарӣ низ китъаҳо мегуфтанд. Яке аз аввалин шоироне, ки аз ӯ шеъри форсӣ овардаанд, Язид ибни Муфарриг (ваф. 688) буд. Ин мисраъҳо аз ӯст:

Об асту набиз аст.
Асороти забиб¹ аст.
Самия² рӯсабид³ аст.

Порчаҳои манзуми дигари тоҷикӣ ба калами Абулянбағӣ (ваф. 824) тааллуқ доранд. Он пораи шеър дар вазни шашқиҷой суруда шудааст:

Самарқанди қандманд,
Ба-инат кӣ афғанд?
Аз Чоч⁴ та бехӣ,
Ҳамеша та хухӣ.

Яъне:

Самарқанди ободон,
Туро ба ин ҳол кӣ афғанд?
Аз Шош ту бехтарӣ
Ҳамеша ту хубтарӣ.

Аз ин ҳам пештар аҳолии Балх гумоштаи истилогарони араб дар Хуросон Асад ибни Абдуллоро, ки соли 726 барои фурӯ нишондани шӯриши мардуми Хатлон рафта буди шикаст хӯрда баргашт, бо шеър хавҷ карда буданд. Бачаҳо он шеъри ҳаҷвиро дар кӯчаҳои Балх мехонданд:

Аз Хуталон омадийе
Ба рӯ табоҳ омадийе,
Овор боз омадийе,
Ҳашанг низоҳ омадийе.

Яъне:

Аз Хуталиён омадай,
Бо рӯи сиёҳ омадай,
Овора боз омадай
Шармандавор омадай.

Ин китъа нишон медиҳад, ки адабиёти тоҷик аз ибтидо бо зиндагии иҷтимоӣ ва сиёсии халқ қаробати азим дорад. Он чун оннаи рӯзгор аз аввалин лаҳзаҳои мавҷудияташ дар зинда намудани расму одатҳои худӣ, тарғиби ахлоқи одоби баланд, тасвири гузаштаи пурифтихор, ҳештаншиносӣ ва ҳимояти обу заминӣ падарон аз аҷнабиҳо хизмати арзанда ба ҷо меорад.

¹ Забиб - бандагӣ.

² Самия - номи зане.

Сабид - сафед.

Чоч - Шош-Тошқанд.

Маълумотхое мавҷуданд, ки ханӯз дар асри V мелодӣ шеъри форсӣ вучуд доштааст. Мегӯянд, ки аз вайронаҳои қасри Ширин, ки яқинан Ширин зани Хусрави Парвиз (590-628) аст, як байти форсии дарӣ ёфт шуда будааст. Он байт ин аст:

Ҳижабро¹ ба кайхон анӯша² бизӣ,
Чахонро ба дидор тӯша бизӣ.

Дар китобҳои тазкира нақл карда мешавад, ки нахустин қасе, ки ба форсӣ девони ашъор доштааст, Баҳроми Гӯр (420-437) будааст. Аз ӯ ин пора шеърро меоранд, ки чаҳор мисраъ ва ё ду мисраъ аст. Ин аз рӯи навишти он аён мегардад:

Манам он шери гала,
Манам он пили³ яла,
Номи ман Баҳроми Гӯр
Кунятам⁴ Бӯчабала.

Ё:

Манам он шери гала, манам он пили яла,
Номи ман Баҳроми Гӯр, кунятам Бӯчабала.

Шоироне, ки ба тоҷикӣ шеърҳои баланд гуфта, то ба дараҷаи соҳибии девони ашъор расидаанд, танҳо дар асри IX пайдо шуданд. Аммо тамоми адибони асрҳои IX-X забони арабӣ ва баъзеяшон забонҳои сугдӣ, пахлави, бохтарӣ, ҳатто юнонӣ ва яҳудиҳо низ медонистанд. Бисёр шоирон мисли Шаҳид, Робиа, Оғочӣ ва дигарон ба форсӣю арабӣ шеър мегуфтанд. Аз аввалин шоироне, ки ба тоҷикӣ шеъри пухта мегуфтаанд, инҳо маълуманд: Абӯҳафси Сугдӣ, Муҳаммади Васиф, Ханзалаи Бодғисӣ, Бассоми Курд, Шакики Балхӣ, Маҳмуди Варроқ, Фирӯзи Машрикӣ, Абӯсалики Гургонӣ, Муҳаммад ибни Муҳаллад ва Масъудии Марвазӣ. Аз шеърҳои ин шоирон фақат порчаҳои алоҳида ба даст омада, ки дар китобҳои таърих ва лугат чун санад ва мисол сабт гардидаанд. Маълум мешавад, ки шеъри асри IX дар шаклҳои қасида, китъа, рубоӣ ва маснави навишта шуда, аз ҷиҳати мавзӯӣ панд, ахлоқ, мадҳ, ишқ ва таърихро фаро мегирифтааст. Ханзалаи Бодғисӣ соҳибии девон буда, Абӯҳафси Сугдӣ дар мусиқӣ ҳам моҳир буда, шохрӯдро ихтироъ кардааст. Ӯ дар лугат бо номи Рисолаи Абӯҳафс ё Лугати Абӯҳафс китобе доштааст. Таҳаллуқи мазмун ва сабки байти аз Абӯҳафс боқӣ монда нишон медиҳад, ки ӯ аз кӯхистони Сугд аст. Ин далели он аст, ки дар инкишофи маданияту адабиёти тоҷик аз ҳуди ибтидои тамоми табақаҳои мардум, ки ҳам аз дехоти музофот ва ҳам аз шаҳрҳо ба дунё омадаанд, саҳм мегузоштаанд. Байти Абӯҳафси Сугдӣ ин аст:

Охун кӯхӣ дар дашт ҷӣ гуна давадо,
Ӯ надорад ёр, бе ёр ҷӣ гуна бувадо?

¹ **Ҳижабр** - шер, шери гурранда.

² **Анӯша** - хушхал, шодмон.

³ **Пил** - фил.

⁴ **Кунит** - номи, ки аз номи фарзанд ва ё сифате гирифта мешавад.

АСРИ ДУРАХШИ АДАБИЁТИ ФОРСӢ

Аз ҷиҳати инкишофи назми классикӣ асри X нахустин рӯзгори дурахши адабиёти халқи тоҷикро ташкил медиҳад. Адабиёти ин давра на фақат оғози тараккии адабиёти классикии тоҷик аст, балки дар сайри тақдир пасини он чун асос аҳамияти бузург дорад. Дар ин давр устоди шоирон Рӯдакӣ ва дар охири он суҳанвари ҷаҳонӣ Фирдавӣ зиндагӣ ва эҷод мекарданд. Абӯалӣ Сино низ аз нобиғаҳои ин аср буд. Шаҳиди Балхӣ (ваф. 937) аз дӯстону ҳамкорони Рӯдакӣ буда, ба ду забон-арабию тоҷикӣ шеър мегуфт. Ӯ бо олимони машҳури соҳаи фалсафа Закариён Розӣ (ваф. 945) дар масъалаҳои гуногуни илмӣ баҳсҳо ва мунозираҳо орошта, фикрхоҷашро дар шакли рисола менавишт. Вай ҳаттоти пурҳунаре ҳам буд. Аксари адибони дигар, ки дар ин аср рӯзгор ба сар мебуданд, низ соҳиби шӯҳрати хос буда, дар адабиёти тоҷик бо фаъолияти эҷодии худ мақоми арҷмандеро соҳиб шудаанд. Абӯшақри Балхӣ, Кисоии Марвазӣ, Шаҳиди Балхӣ, Дақиқӣ, Муродӣ, Фароловӣ, Хусравонӣ, Абулхайсами Гургонӣ, Тоҳири Ҷагонӣ, Мунҷики Тирмизӣ, Абулфатҳи Бустӣ, Майсарӣ ва дигарон намояндагони барҷастаи адабиёти ин давра мебошанд. Бештари онҳо дар Бухоро, Балх, Марв, Самарқанд, Тирмиз, Ҷирот, Сараҳс, Гургон ва Нишопур барин шаҳру музофоти Мовароуннаҳру Хуросон ба камол расида, дар Бухоро, ки дар аҳди Сомониён ба маркази бузурги илмӣ ва адабӣ табдил гардида буд, ҷамъ омада буданд. Дар замони баъд кам ба назар мерасад, ки дар як аср ин қадар суҳанварони соҳибмақом ба камол расида бошанд, ки таъби салим ва истеъдоди фитрӣ дошта бошанд.

Нахустин шоираи форсу тоҷик Робиа духтари Каъб дар ҳамин аср зиндагӣ ва эҷод кардааст. Ӯ дар Балх бостонӣ ба дунё омада, бо Рӯдакӣ ҳамаср буд ва бо номаҳо доду гирифт мекард. Робиа дар ҳусну ҷамол, фазлу камол, зеҳни тез ва қудрати шоирӣ ба форсии дарӣю арабӣ машҳур буд. Ӯро дар ҷавонӣ бо гуноҳи ишк бародараш дар ҳаммом буг карда мекушад. Робиа ба Бектош, ки гуломи бародараш буд, дил бааст. Саргузашти шӯрангези Робиаи Балхӣ бисёр адибонро ба илҳом овардааст. Шоирони бузург Аттор (асри XIII), Ризоқулихони Ҳидоят (асри XIX) ва ҷанд нависандаи Тоҷикистону Афғонистони замони мо дар боран ӯ асарҳои бадеӣ навиштаанд. Робиа асосан дар сурудани ашъори ошиқона устод буда, шеърҳои ишқии Рӯдакиро сармашқи худ қарор медиҳад. Мегӯянд, ки Робиа дар ҳаммом вақти мурдан сари ангушташро хуншор намуда, ба девори ҳаммом шеърҳо навишт, ки ҳамроҳи ошиқона ва пур аз сӯзу гудоз ва дарду хасрат буданд:

Кошк¹ танам боз ёфтӣ хабари дил,
Кошк дилам боз ёфтӣ хабари тан.
Кошк ман аз ту битарсаме ба саломат,
Эй фусусо², кучо тавонам растан?

Ҳарчанд ки имрӯз аз осори ақсарияти адибони асри X намунаҳои кам боқӣ монда бошад ҳам, дар асл онҳо хеле сермаҳсул будаанд. Рӯдакӣ, Амморани Марвазӣ, Муродӣ, Абулҳасани Оғочӣ, Мунҷик ва дигарон соҳиби девон будаанд. Девон маҷмӯаест, ки ашъори лирикни ин ё он шоирро фаро мегирад. Бисёриҳо дostonҳо навишта будаанд. Сабабҳои аз байн рафтани осори адибони асри X бисёр аст: кӯҳна шудани мавзӯҳо, душвории забон, носозгор омадани ақидаҳои адибони ин давр бо ақидаи одамони баъд ва ғайра. Вале бештар онҳо дар натиҷаи горати бегонагон ва маҳкум намудани ҳокимони турк нест шудаанд.

Адабиёти асри X аз ҷиҳати мавзӯӣ ниҳоят ганист. Вале мавзӯҳои асосии он иборатанд аз муборизаи некӣ бо бадӣ, ҳикмат, фалсафа, панд, ҳасби ҳол, мадх, ҳаҷв, танқиди иллатҳои ҷамъият, ҳазл, ишқ, ҳамоса, воқеаҳои таърихӣ, doston, қисса, васфи табиат, наврӯз, шодбошӣ ва ғайра. Маҳз дар ин замон талаби зебописандӣ пеш гузошта шуда буд, ки шеър бояд дар суҳанҳои фаҳмо бо ҷавҳари маънӣ орошта гардида, ҳикмату лаззат дошта бошад. Хусусан мавзӯи муҳофизати ватан, мубориза бар зидди истилогарони хориҷӣ, талоши истиклол, бо назари ибрат ба гузашта ва собиқаи қавмҳо нигаристан ва ситоиши онҳо ҳақиқатан дар адабиёти ин давр баланд садо медиҳанд. Қофист, ки як байти Фирдавсро ба хотир орем:

Ҳама сар ба сар тан ба қуштан диҳем,
Аз он бех, ки кишвар ба душман диҳем.

Панду андарз ва насихат, хусусан таълими одоби нек, тарғиби инсофу адолат, ситоиши ҳунар ва васфи илму дониш, тавсифи хирад, тараннуми дӯстӣ қисмати барҷастаи адабиёти асри X-ро ташкил мекунад. Ин мавзӯ дар осори Рӯдакӣ, Шаҳиди Балхӣ, Абулмуайяди Балхӣ, Абулҳасами Гургонӣ, Мунҷик, Абӯшақури Балхӣ бақувваттар ба назар мерасад. Калила ва Димнаи Рӯдакӣ ганҷинаи ҳикмат будааст. Адибони ҳамзамони Рӯдакӣ илму донишро сарвати бебаҳои маънавӣ, наҷотдиҳанда аз тангдastӣ ва маҳрумиятҳо дониста, эътироф мекарданд, ки ҷамъият ҳамеша ба илм эҳтиёҷ дорад. Шаҳс бояд дар кӯдакию ҷавонӣ илму ҳунарро аз худ кунад ва то замоне, ки зинда аст, аз омӯхтан гофил нашавад. Мақоми шаҳс дар ҷамъият ба дониш ва ҳунари ӯ вобаста аст ва ба аслу насаб:

Рӯзи каҷиҳо дарунсоф бош,
Ростгирой раҳи инсоф бош.

(Абулмуайяд)

¹ Кошк - кошкя.

² Эй фусусо - афеус.

Боадабро адаб сипох бас аст,
Беадаб бо хазор кас танхост.

(*Шаҳид*)

Бе ҳунар давлат поянда набошад бас дер,
Давлат он бошад поянда, ки ёбӣ ба ҳунар.

(*Камарии Чурҷонӣ*)

Танкиди иллатҳои ҷамъиятӣ ва нобаробарии иҷтимоӣ дар гуфтаҳои Рӯдакӣ, Аммоҷа, Кисоӣ, Шаҳид, Абӯшақури Балхӣ ва Мунҷик бештар ба назар мерасанд. Онҳо аз шикампарастии саркардагон, беадолатии ҳокимон, бемурувватии амалдорон, тангдастии аҳли дониш ва холи назари меҳнаткешон шиква мекунанд. Ба қавли Шаҳиди Балхӣ:

Агар гамро чу оташ дуд будӣ,
Ҷаҳон торик будӣ ҷовидона.
Дар ин гетӣ¹ саросар гар бигардӣ,
Хирадманде наёбӣ шодмона.

Абӯшақури Балхӣ ва Дақиқӣ ду шоири бузурги асри X мебошанд, ки барои раванг ёфтани назми он замон сахми арзандае гузоштаанд. Хизмати Абӯшақури Балхӣ махсусан дар тараққиёти дostonҳои ахлоқӣ ва лирикалии фалсафӣ калон буда, Дақиқӣ чун асосгузори дostonҳои қаҳрамонии эпикӣ (ҳамосавӣ) шинохта шудааст.

АБӮШАҚУРИ БАЛХӢ Яке аз намояндагони пешқадами адабиёти асри X Абӯшақури Балхӣ буд. Вай соли 915 дар Балх таваллуд шуда, дар Бухоро ба воя расидааст. Дар доираи адабии Бухоро Абӯшақур макоми хеле баланд дошт. Аз наздикон ва шогирдонии Рӯдакӣ буд. Аз маҳсули зиёди адабии Абӯшақур порчаҳои ҷудогонаи лирикӣ, байтҳои ҷудогона аз ду маснавии гумном ва қисмати аз достони ӯ Офариннома то ба замонҳои мо омада расидаанд. Абӯшақур бо ифтихор изҳор мекунад, ки аз музди қалами худ метавонад зару нуқра биебад:

Чу динор² бояд маро ё дирам³,
Фароз оварам ман зи нуғи қалам.

Абӯшақур бо вучуди истеъдод ва макоми баланди адабии худ шахси ғурутане будааст, ки доираи беҳудуди илму донишро идрок намуда, ҳамеша дониши худро нокифоя мешуморидааст:

То бад-он ҷо расид дониши ман,
Ки бидонам ҳаме, ки нодонам.

Дар ҳақиқат, инсон ҳар қадар, ки донишу илму бештар фаро гирад.

¹ Гетӣ - ҷаҳон.

² Динор - пули тилло.

³ Дирам - пули нуқра.

хамон кадар ба кашфи нави асрори оламу одам бисёртар шавкманд мешавад. Абӯшакур донишомӯзии паёпан максаднокро, хусусан дар чавонию кӯдакӣ, талаб мекунад.

Абӯшакур Офаринномаро дар баҳри мутақориб солҳои 944-947 сурудааст. Аз ин достон, ки ҳама аз ҳикмат ва панду насихат иборат аст, дар худуди 300 байт боқӣ мондааст. Ин достон дар таърихи назми ахлокии тоҷику форс ба аҳамияти ҳосе соҳиб буда, дар радифи достонҳои Калилаю Димна ва Синдбодномаи Рӯдакӣ меистад.

Офариннома сужети муайян надорад. Мароми асосии он панд буда, васфи донишу хирад, ситоиши илму ҳунар, талқини ростию некӣ, таърифи шарму ҳаё, нангу номус, тарғиби шучоату сабр ва нигоҳ доштани роз, тавсифи дӯстӣ, мазаммати ҷаҳлу бухл, накӯхиши рашқу дурӯғ, ҳулоса тарғиби ахлоқи пок бо самимият ва танкиди нохирадмандию ҳӯи бад бо танаффур баррасӣ мешавад. Абӯшакур чуи муаллими ахлоқ кадру мавқеи ҷамъиятии инсонро ба дараҷан илму дониш ва ҳунари ӯ медонад:

Бад-он кӯш то зуд доно шавӣ,
Чу доно шавӣ, худ воло шавӣ.
На донотар он кас, ки волотар аст,
Ки волотар он кас, ки донотар аст.

Ба ақидан Абӯшакур донишро дар кӯдакӣ ва чавонӣ (барноӣ) фаро гирифта зарур аст:

Ба хангоми барнонву кӯдакӣ,
Ба дониш тавон ёфтаи зиракӣ.

Ҳулоса, касе, ки донишманд мешавад, дар ҷамъият обрӯ ёфта, арчманд мегардад, зеро дониш аст, ки мушкилиҳои инсонро осон мекунад:

Касе к-ӯ ба дониш барад рӯзгор,
На ӯ боз монад, на омӯзгор.
Ҷаҳонро ба дониш тавон ёфтаи,
Ба дониш тавон риштану бофтаи.

Шоир ҳавфи ҳучумҳои аҷнабиरो ба сарзамини худ ба назар гирифта, панд медиҳад, ки инсонии ҳақиқӣ бояд ҳамеша аз душман барҳазар ва нисбат ба он оштинопазир бошад:

Ба душман барат устуворӣ мабод,
Ки душман дарахтест талх аз ниҳод.
Дарахте, ки талхаш бувад гавҳаро,
Агар ҷарбу ширин диҳӣ мар варо,
Ҳамон мевани талх орад падида,
Аз ӯ ҷарбу ширин нахоҳӣ мазид¹.

Абӯшакур ҳар кадар душманбадбиниро талқин намояд, ҳамон

¹ Мазидан - баҳра бурдан.

андоза кадри дӯстӣ ва дӯстро боло мебардорад. Ӯ дуруст мефармояд, ки дӯст гамгусор, мададгор, пушту паноҳ ва қуввати дили инсон аст. Дар дунё аз дӯстӣ бехтар неъматӣ маънавию нест. Хулосаи шоир пандест гуворо бар авлодонаш:

Шавад дӯст аз дӯст орошта,
Чу бо эминӣ мардум аз хоста¹,
Хама чиз тирӣ пазирад, бидон,
Магар дӯстӣ, к-он бувад қовидон.

Ба чихати суфтагӣ, пурмазмунӣ ва соддагӣ ҳикматҳои Абӯшакур ҳукми мақолу зарбулмасалҳоро гирифтаанд:

Задан мардро чӯб бар тори хеш
Бех аз бозгаштан зи гуфтори хеш.

Ё:

Чуни гуфт Хусрав, ки мурдан ба ном
Бех аз зинда, душман бад-ӯ шодком.

“Офариннома” фикрҳои панду ахлоқи халқи тоҷикро, ки ҳатто пеш аз ислом ривож доштаанд, ҷамъбаст намуда, дар таърихи минбаъдаи афкори ҷамъиятии мо мақоми бузургӣ доштааст. Фирдавсӣ ва дигарон анъанаи ӯро пайравӣ кардаанд.

ДАҚИҚӢ Абӯмансур Муҳаммад ибни Аҳмад Дақиқӣ аз суҳансароёни бузурги асри X мебошад. Соли таваллуди ӯ аниқ маълум нест. Вале азбаски вафоти ӯ соли 978 воқеъ гардида, ба ривояте дар вақти маргаш 47-сола будааст, соли 931-ро замони таваллуди ӯ шумурдан лозим аст. Дар китобҳои таърих ва тазкира, ки шарҳи ҳоли шоиронро фаро мегиранд, ӯро аз Самарқанд, Марв, Тӯс ва Ҳирот гуфтаанд. Аммо олими бузург Абӯрайҳони Берунӣ (973-1048), ки муосири Дақиқӣ буд, Балхро чун зодгоҳи Дақиқӣ ёд мекунад. Бинобар ҳамин соли 1978, ки хотираи Дақиқӣ бо қарори ЮНЕСКО (Муассисаи илми байналхалқии назди Ташкилоти Давлатҳои Муттаҳид) ба муносибати 1000-солагии рӯзи вафоти ӯ қайд карда шуд, Балхӣ будани ӯ эътироф гардид. Сабаби самарқандӣ, марвазӣ, тӯсӣ ва ҳаравӣ доништа шудани ӯ он аст, ки Дақиқӣ дар Бухоро ва Чағониён, ки ҳамчун вилоят водии Ҳисори имрӯза ва вилояти Сурхондарёи ҳозираи Ўзбекистонро фаро мегирифт, низ зиндагӣ кардааст.

Дақиқӣ овози хуши сарояндагӣ дошта, аз илмҳои замони худ огоҳ буда, забонҳои арабӣ, паҳлавӣ ва суғдиро хуб медонистааст. Вай пайрави ойини бобоёнаш буда, мазҳаби зардуштӣ доштааст. Парастини мазҳаби зардуштӣ ва умуман майл ба анъанаҳои маданияи миллӣ он вақтҳо ҳеҷе пурқувват шуда буд, дар асри X

¹ - Хоста - дорой.

як навъ истиклолҷӯин халқ аз таъсири арабҳо ва эътироз нисбат ба мафкураи хукмрон буд. Зардуштиёне, ки дар он замон боқӣ монда буданд, чун одамони бомаърифат ба гузаштаи аҷдоди худ - забон, урфу одат, эътиқод ва таърихи он дилбастагини бениҳоят доштанд. Маҳз аз мубадон-пешвоёни ойини зардуштӣ, ки донандаю дар сина нигоҳдорандан таърихи халқ низ буданд, чандин варианти Шохнома навишта гирифта шуда буд. Дақиқӣ низ дар масъалаи аз нав зинда кардан ва ба назм даровардани дostonҳои қаҳрамонӣ ва таърихӣ халқон эронинаҷод, ки тоҷикон ҳам аз он қабиланд, хизмати арзандае кардааст. Вай пеш аз Фирдавсей бо супориши амири сомонӣ Абулқосим Нӯҳ ибни Мансур, ки солҳои 975-997 ҳукумат рондааст, ба назми Шохнома сар мекунад. Назми Шохнома барои он ба Дақиқӣ супурда шуд, ки Дақиқӣ ханӯз дар ҷавонӣ ҳамчун шоири тавоно, донандан забардасти гузаштаи пурифтхори халқ ва дӯстдори фидоиӣ обу хоки сарзамини худ шинохта шуда буд.

Дақиқӣ аз Шохнома қисмати дostonи Гуштоспро ба назм медарорад, ки он хазор байт аст. Мазмуни дostonро шарҳи подшоҳии Гуштосп, пайдоиши Зардушт, ҷангҳои мазҳабии Гуштосп ва Арҷосп, ки подшоҳи Турон аст, ташкил мекунад. Дақиқӣ Туронро дар Хитой медонад. Азбаски Дақиқӣ саргузашти Гуштоспро нақл мекунад, Шохнома-и ӯро Гуштоспнома низ мегӯянд.

Гуштоспнома ё Шохномаи Дақиқӣ бо назми содаю раво ва пурмаънӣ иншо шудааст. Дар он гоҷи истиклоли маънавий, сиёсӣ ва иқтисодӣ вобаста ба муҳофизати Ватан ва шарафу номуси халқ ба миён гузошта мешавад. Ҳамчунин гоҷи ба давлати марказӣ аз рӯи вичдон итоат кардани ғумоштаҳо дар вилоятҳо тарғиб карда мешавад. Ин кори наҷиби Дақиқӣ ба сабаби марғи ӯ, ки аз тарафи муҳолифони гоҷавӣ ва мазҳабиаш ташкил карда шуда буд, қатъ гардид. Аммо назми Шохнома қатъ нашуд, зеро манфиати халқ, вазъи сиёсӣ кишвар, ки дар ҳавфи таҳдид ва таҷовузи аҷнабиён монда буд, зарурати муҳофизати Ватан ва кӯшиши зинда гардонидани расму ойини гузаштагон талаб мекард, ки Назми Шохнома давом дода шавад. Ба ин амри пуришараф Фирдавсей бузург қамар баста, кори саркардаи Дақиқиро давом дод. Фирдавсей қисмати назмкардаи Дақиқиро аз ҷиҳати мазмун, гоҷ ва шеърӣ писандида, онро айнан ба Шохномаи худ бо номи соҳибаш Дақиқӣ ҳамроҳ намуд. Фирдавсей Шохномаро дар вазни интиҳобкардаи Дақиқӣ давом дод. Ин вазни мутақорибӣ мусаммани мақсур аст. Маънон мусамман ҳаштгона ва маънон мақсур кӯтоҳшуда мебошад. Яъне вазни Шохнома ҳар байте аз ҳашт рӯки - фа-ӯ-лун иборат буда, рӯки охири он дар ҳар ду мисраъ ба тариқи фа-ӯл меояд:

Чу-Гуш-тос-п-ро-до-д-Лӯх-ро-с(п) -тахт,

Фу-рӯ-до-ма-даз-тах-ту-бар-бас-т-рахт.

Фа-ӯ-лун фа-ӯ-лун фа-ӯ-лун фа-ӯл

v - - / v - - / v - - / v -

Ин вазн дар асрҳои минбаъда чун вазни дostonҳои кахрамонӣ, ки онро дар адабиётшиносии умумичаҳонӣ дostonҳои эпикӣ ва ба тоҷикӣ дostonҳои ҳамосавӣ низ мегӯянд, расм шуд. Вазни кӯтоҳ ва рукҳои баробари он назми ин навъ дostonҳоро лангардор ва пурхашамат чилвагар менамояд.

Дақиқӣ дар навъҳои дигари шеър низ асарҳои барҷаста офарида, соҳиби девони азиме будааст. Девони Дақиқӣ қасида, газал ва қитъа доштааст, ки ҳамаи онҳо ба жанри лирика дохил мешаванд.

Қасидаю газалҳои Дақиқӣ намунаҳои бехтарини назми асри X тоҷикро ташкил мекунанд. Худи ӯ низ ишорае дорад, ки дар ин ду навъи шеър машҳур буданаширо ифода менамояд:

Маро чӯяд зи чандин шеъри шохон,
Зи чандин ошикона шеъри дилбар.

Дақиқӣ дар ашъори лирикии худ ишқу мухаббат, зебоҳои маъшуқа, шучоату далерӣ, хусни баҳор, чилваҳои табиат ва амсоли инҳоро тараннум мекунанд. Ашъори Дақиқӣ бисёр хушоҳанг низ мебошад:

Кошкӣ андар чаҳон шаб нестӣ,
То маро хичрони он лаб нестӣ.
Заҳми акраб¹ нестӣ бар чони ман,
Гар варо зулфи муакраб² нестӣ.
В-ар набудӣ кавқабаш³ дар зеби лаб,
Мӯнисам то рӯз кавқаб нестӣ.
В-ар мураккаб нестӣ аз некӯй,
Қонам аз ишқаш мураккаб нестӣ,
В-ар маро бе ёр бояд зистан,
Зиндагонӣ кош, ё раб, нестӣ!

Бар замми оҳанги гӯшнавоз ва рӯҳпарвар таъсири эмотсионалии газали болоро ниҳоди “кошкӣ” ва “кош”, мачозии “заҳми акраб” (акраб-каждум, тавсифи “муакраб” (каждуммонанд)-и зулф, мачозан ба маънои дандон истифода шудани “кавқаб” (ситора) кӯмак мерасонад. Ин чузвҳо шакли зебои шеърро бо мазмуни дилрабои он хеле мувофиқ кардаанд.

Дақиқӣ дар сурудани ашъори худ аз ташбеҳу истиора, мачозу киноя ва муқобилгузори зиёд истифода мебарад. Ҳамаи воситаҳои эҷоди бадеии ӯ сода, заминӣ, дидашаванда, фаҳмо ва ба идрок наздик мебошанд.

Мисли:

Шаби сиёҳ бад-он зулфакони ту монад,
Сапеди рӯз ба покии он руҳони ту монад.

Ба зулф каж(ж), валекин ба қадду қомат рост,
Ба тан дуруст, валекин ба чашмакон бемор.

¹ Акраб - каждый.

² Муакраб - как мысли думи каждый.

³ Кавқаб - ситора.

Қасидаю газалҳои Дақиқӣ дар асрҳои баъд шӯҳрати зиёд доштаанд. Вале ёдгори ҷовидони ӯ ҳамоно Гуштосиномаи вай аст, ки як қисми Шохнома ва сармашки Фирдавси дар асари ҳамноми безаволи ӯ будааст.

Навъҳои адабӣ ва хусусиятҳои онҳо

Адабиёти асри X аз назму наср иборат буд. Вале назм дар он мавқеи бузург дошт. Navъҳои асосии шеърӣ тоҷикӣ: маснавӣ, қасида, газал, рубоӣ, дубайтӣ, қитъа, мусаммат ва ғайра дар ҳамин замон шакл гирифта, инкишоф ёфт. Ин навъҳои шеър аз рӯи хусусиятҳои шаклӣ, яъне аз ҷиҳати ҳаҷм, тарзи қофиябандӣ ва ғоҳе аз рӯи вазн аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Масалан, маснавӣ бо байтҳои, ки ҳар ду мисраъ ҳамқофия аст, навишта мешавад. Рубоӣ аз чаҳор мисраъ иборат буда, ғоҳе ҳар чаҳор мисраъ ҳамқофия ва ғоҳе мисраи сеюм аз қофия озод мебошад. Қасида ва газал як ҳел қофия доранд: байти аввал ҳамқофия ва минбаъд дар байтҳои мисраъҳои ҷуфт бо байти нахуст дар қофия муттаҳид мешаванд. Ҳаҷми қасида дароз аз 12 то 100-150 ва газал кӯтоҳ, яъне аз 4 то 12-14 байт аст. Дар қитъа фақат мисраъҳои ҷуфт бо ҳамдигар як ҳел қофия доранд. Устоди ҳаман ин навъҳои шеър ва пешвои адибон Рӯдакӣ буд. Дақиқӣ, Шаҳиди Балхӣ ва Кисоӣ низ дар ҷанн навиъи шеър маҳорат доштанд.

Қиссаю дostonҳо бо навиъи маснавӣ навишта мешаванд. Дostonҳои қаҳрамонӣ, ҳамосавӣ (эпикӣ), ишқӣ ва ахлоқӣ дар ҳамин навиъи назм эҷод гардидаанд. Ҳафт маснавии Рӯдакӣ, аз ҷумла, Калилаю Димна ва Синдбоднома, се маснавии Абӯшақури Балхӣ, ки яке аз онҳо Орифинома аст, Шохномаҳои манзум, Юсуф ва Зулайҳои Абулмуайяди Балхӣ намунаҳои барҷастаи дostonсароӣ ва қиссапардозии он замон мебошанд. Дар таркиби номи аксарияти онҳо омадани ҷузъи “нома” ба дoston будани онҳо ишорат мекунад. Маҳз дар асри X аввалин дostonҳое, ки мавзӯашон илм аст, ба майдон омад. Асосгузори ин навиъи дoston низ устод Рӯдакӣ аст. Маснавии ӯ Давронӣ офтоб роҷеъ ба илми нучум (астрономия) будааст.

Навиъи аз ҳама ривҷёфтаи назми асри X қасида буд. Мавзӯи қасидаро бештар мадҳу васф, ғоҳе ҳикмат, шикоят, ҳасби ҳол ва ғайра ташкил медед. Асосгузори қасидаи муқаммал дар адабиёти тоҷик устод Рӯдакӣ аст. Қасидаҳои мадҳавӣ, шарҳи ҳоли аз Рӯдакӣ боқӣ мондаанд. Бисёр шоирони дигар низ қасида навиштаанд. Устод Рӯдакӣ аз аввалин шоиронест, ки аз гуфтани мадҳ пушаймон шудааст. Абулҳасан Кисоӣ Марвазӣ (993-1049) низ аз устодони бузурги назм буда, дар миёнсолӣ аз мадҳҳои даст қашида, ба сурудани қасидаҳои фалсафӣ, ахлоқӣ ва ҳикматомез машғул шудааст. Баъзан танҳо қисмати муқаддимаи қасидаҳо мавҷуданд, ки ба васфи баҳор, ишқ, ҷавонӣ, хушгузаронидани умр, ҷашнҳои идҳо ва амсоли инҳо бахшида шудааст. Ин навиъ порчаҳои қасида, ҳоҳ алоҳида бошанд ва ҳоҳ дар таркиби қасида, тағаззул номида мешаванд.

Дар каламрав ва дарбори Саффорихо низ сурудани касида расм шуда буд. Мувофиқи хабари Таърихи Систон (асри XI) соли 867 амири Саффорӣ Яъқуб ибни Лайс ба Хирот хучум оварда, зафар меёбад, "шуаро ба шарафи ӯ шеърҳои арабӣ гуфтанд... Яъқуб, ки марди ноҳондае буд, аз маънӣ огоҳ нашуд... Пас Муҳаммад ибни Васиф шеъри форсӣ гуфтан гирифт ва аввалин касе аз Ачам буд, ки шеъри порсӣ гуфт".

Ғазал чун навъи латифи лирика инкишоф меёфт. Ин навъи шеър бо мусикӣ алоқаи зич дошта, асосан бо оҳанг суруда мешуд. Устодони ин навъи шеър дар асри X - Рӯдакӣ, Шаҳид, Дакикӣ, Робиа, Хусравонӣ, Мунҷик ва дигарон ғазалҳои худро бо мазмунҳои дилписанди ошиқона, васфи баҳор ва лаззатҳои зиндагӣ ораста, дар ифодаи онҳо суханҳои нарм, таъбирҳои намакин ва ташбеҳҳои нозуқро истифода кардаанд.

Насри бадеии тоҷикӣ зодаи асри X аст. Маҳз дар ин аср насри тоҷику форс на танҳо тавлид шуд, балки ба пояи инкишоф низ расид. Аммо доираи пахншавӣ ва таракқиёти он ба дараҷаи назми он замон нест. Се навъи наср дар асри X маълум буд: Аввал, асарҳои мансура, ки аз гирд овардани ривоятҳо, қиссаю афсонаҳо, таърихномаҳо ва воқеаномҳои пешин тасниф шуда буданд. Намунаи мумтози он ҳамон Шохномаҳои мансуранд. Яке аз онҳо бо супориши Амир Абӯмансур аз тарафи чаҳор донишманди зардуштӣ тасниф шуда буд. Асари дигаре, ки бо ҳамин роҳ ба вучуд омадааст, Марзбонномаи Марзбони писари Рустам аст, ки ба лаҳҷаи табаристонӣ таълиф гардидааст. Ин навъи асарҳо бештар дар шакли қисса андар қисса навишта шудаанд. Хикоятҳои хурд асосан дар дохили асарҳои қисса андар қисса ва асарҳои таърихӣ ҷой дода мешуданд. Дуюм, китобҳои, ки аз забонҳои пахлави, арабӣ, хиндӣ ва ғайра тарҷима шудаанд. Калила ва Димна, Синдбоднома ва амсоли инҳо аз ин қабиланд. Як намунаи хуби хурди ин навъ асарҳо Зафарномаи мансуб ба Абӯалӣ Сино аст. Асли он аз панду хикматҳои Бузургмеҳри Бахтакон (асри VI) иборат буда, Абӯалӣ Сино онро аз пахлави ба форсии дарӣ гардонидаст. Сеюм, насри илмӣ, яъне асарҳои, ки роҷеъ ба соҳаҳои гуногуни илм, хусусан таъриху ҷуғрофия (география) таълиф гардида, дар онҳо хикояту ривоятҳои адабӣ низ нақл карда мешаванд. Таърихи Балъамӣ, Худуд-ул-олам (соли таълифаш 982) ва амсоли инҳо аз ин гурӯҳанд. Насри асри X аз тақаллуф ва иборатороии сунъӣ холи буд. Дар он ҷумлаҳои кӯтоҳ, ки мағзи суханро ифода мекунанд, бештар ба қор рафтаанд. Калимаҳои арабӣ хеле кам ба назар мерасанд.

Тоza будани мазмунҳо, равонии фикр, соддагии калом, табиӣ будани забон, ба зеҳн гуворо будани воситаҳои тасвир, ки дар якҷоягӣ сабки сахли мумтанеъро ба вучуд меоранд, хоси назми асри X мебошанд. Сахли мумтанеъ маъноии соддагии баландмазмуну зебои душворофаринро дорад. Намунае аз насри асри X:

"То чаҳон буд, мардум гирди дониш гаштаанд. Ва суханро бузург дошта ва некӯтарин ёлгорӣ сухан доништаанд. Чӣ андар ин чаҳон мардум ба дониш бузургтар ва мойдортар. Ва чун мардум бидонист,

к-аз вай чизе намонад пойдор, бад он кӯшад то номи ӯ бимонад ва нишони ӯ гусаста¹ нашавад” (Аз муқалдимаи Шохномаи Абӯмансурӣ).

Шоирони ин давра хангоми тасвири инсон ва табиат дар байни онҳо иртиботи хайратангезро дарк намуда, барои ифодаи фикри худ аз он моҳирона истифода бурдаанд. Ташбеҳҳо, тазодҳо, васфҳо ва истиораҳои табиӣ ҳама аз ин ду манбаъи ҷаҳони моддӣ гирифта шудаанд. Дар назми ин давра ташбеҳҳои ҳаёӣ, тавсифҳои ваҳмӣ, муболиғаҳои аз фаҳм дур, ибораҳои муғлақ дида намешаванд. Танҳо баъзе калимаҳои онҳо кӯҳна шудаанд. Масалан ба ин байт диққат намоед:

Сарв аст он ё боло²? Моҳ аст он ё рӯй?
Зулф аст он ё ҷавгон? Хол аст он ё гӯй?

Ё баръакс:

Абр ҳаме гирияд чун ошиқон,
Бог ҳаме хандад маъшуквор.
Раъд ҳаме нолад монанди ман,
Чунки бинолам ба сахаргоҳ зор.

Шоирони асри X хусусан дар тавсифи ҷилваҳои баҳор, нигориши манзараҳои тирамоҳ ва тасвири зимистон доди сухан додаанд. Дар ин ҳолатҳо кас табиати зиндан ҳамеша дар ҳаракатро мебинад. Аз ҳамин нуқтаи назар ба барфияи Абулҳасани Оғочӣ тавачҷӯх намоед:

Бар ҳаво дарнигар, ки лашкари барф
Чун кунад андар ӯ ҳаме парвоз?
Рост ҳамчун кабӯтарони сафед,
Роҳгумкардагон зи ҳайбати боз.

Адабиёти асрҳои IX-X бо эҷодиёти даҳанакии халқ илоқои мустақкам дошт. Аз он қиссаю афсонаҳо, зарбулмасалу мақолҳо ва таъбирҳои халқиро мегирифт. Оҳангнокии суруду таронаҳо ва ҷақомаҳои халқ намунаи ибрати адибони бузург буд. Дар навбати худ бисёр асарҳои устодони сухан мазмунан ва ё дар шакли ҳикмат ба фолклор гузашта, моли халқ мешуданд.

Маълумоти мухтасар дар бораи вазни арӯз

Тамоми назми китобии классикии форсу тоҷик (асрҳои IX-XIX) дар вазни арӯз эҷод гардидааст. Шоирони кунунии тоҷик низ асосан бо арӯз шеър менависанд. Арӯз аз калимаи арабии арз гирифта шудааст, ки маънояш арз кардан, яъне баён кардан мебошад.

Арӯз ҳамчун истилоҳи адабиётшиносӣ ба ду маъно кор фармуда мешавад: ба маънои вазни шеър ва ба маънои илме, ки вазн ва оҳанги шеърро меомӯзад. Аз он сабаб ин илмро арӯз гуфтаанд, ки шеърро бо

¹ Гусаста - қандашуда.

² Боло - қад, қомат.

он арз мекунад, Ин чо арз кардан чуни маъно дорад: ба воситаи меъёр, мизон ва андозаҳои илми арӯз дурустӣ ва бонизомии вазну оҳанги шеърро месанҷанд, бо ин роҳ сухани мавзун, яъне сухани вазндорро аз сухани номавзун, яъне сухани бевази чудо мекунад. Ба воситаи арӯз ҳам хусни мавзунӣ шеър, ҳам сактагиҳо ва нуксонҳои дар вази он мавҷуд буда муайян карда мешавад.

Ҳамчун илм ва ҳамчун система тоҷикон онро аз арабҳо қабул кардаанд. Аммо, ба қавли устод Садриддин Айни, “тоҷикон дар вази шеър аз араб фақат терминҳо ва сангу тарозуро - “афоил”-ро гирифтаанд”. Чӣ будани афоилро баъдтар шарҳ медиҳем. Ин чо таъкид бояд кард, ки тоҷикон системаи арӯзи арабиро қабул намуда, онро ба забони худ, яъне ба тарзи талаффузи калимаҳо, ибораорой, ҷумласозӣ ва оҳангнокии забони тоҷикӣ мувофиқ гардондаанд. Ба тарзи лиғар гӯем, тоҷикон дар асоси арӯзи арабӣ арӯзи тоҷикии худро ба вуҷуд овардаанд.

Арӯз қоидаҳои махсусе дорад, ки аз рӯи он қоидаҳо вазифаҳои гуногун ба вуҷуд меоянд. Аввалан барои вази шеърро ёфтани дар арӯз калимаро ба ҳиҷоҳо тақсим кардан лозим аст. Зеро дар арӯзи тоҷикӣ унсури асосии ченаки вази, мисли вази ҳиҷоӣ, миқдори ҳиҷоҳо мебошад. Аммо бар замми ин дар арӯз ҳосияту камияти ҳиҷоҳо ва тарзи мутаносиб омадани онҳо низ ба ҳисоб гирифта мешавад.

Ҳиҷоҳо, чунон ки шумо медонед, дар забони тоҷикӣ аз рӯи ҳосият ва андозаашон ба ҳиҷоҳои кӯтоҳу дароз ва кушодаю пӯшида тақсим мешаванд. Ҳиҷоҳои кӯтоҳ танҳо овозҳои садонокӣ кӯтоҳ: **а, и, у** ва ё таркиби ин овозҳо бо ҳамсадоҳое дар ҳиҷоӣ кушода сохта мешаванд, чун **ба, би, бу** ва таркиби ин ҳуруфу садо дар ҳиҷоҳои пӯшида таркиб меёбанд: **-аб, -иб, -уб**. Ҳиҷоҳои дароз аз овозҳои садонокӣ дароз: **е, о, й, ў** омехта шудани ин овозҳо бо ҳамсадоҳо дар ҳиҷоҳои кушода (мисли **бе, бо, бӣ, бӯ**) ба вуҷуд меоянд. Дар давраи классикии шеъри тоҷикӣ садонокҳои дарози **и** ва **у** вуҷуд доштаанд. Дар алифбои имрӯза **у-и** дароз ва **у-и** кӯтоҳ як хел навишта мешаванд. **И-и** дароз ва **и-и** кӯтоҳ низ як хел навишта мешаванд. Фақат дар охири калимаҳо **и-и** изофат бо **и** ва **и-и** заданок бо **й** ифода карда мешаванд. Вази арӯз кӯмак мерасонад, ки мавридҳои кӯтоҳӣ ва дарозии ин садонокҳо фаҳмида шаванд. Дар забони тоҷикӣ ба ғайр аз ҳиҷоҳои кӯтоҳ ва дароз боз як навъи ҳиҷо мавҷуд аст. Онро ҳиҷоӣ баланд ва дар урфият ба тарзи оддӣ яқуним ҳиҷо мегӯянд. Ин навъи ҳиҷо асосан аз ҳамроҳ омадани ду ҳамсадо дар охири ҳиҷоӣ кӯтоҳӣ бафта, гоҳе кашии ва ҳиҷоӣ пӯшидае, ки дар таркибашон садонокӣ дароз доранд, ба вуҷуд меояд: **баб, биб, буб**.

Ҳамаи навъҳои ҳиҷо дар ду байти зерин мавҷуд аст. Онҳоро аз назар мегузаронем.

Кӯш, то халқро ба қор оӣ,
То ба худқат ҷаҳон биёрой.

(Низомӣ)

Пушти дутои фалак рост шуд аз хуррамӣ,
То чу ту фарзанд зод модари айёмро.

(Саъдӣ)

Ҳичоҳои кӯтоҳ: ба ча би ти ду и аз ра чу ту да ри ай

Ҳичоҳои дароз: то **рой** хус нат хон о пуш лак шуд хур мӣ фар зод мо

Ҳичоҳои баланд (якуним ҳичо): кӯ-ш хал-қ ко-р рос-т зан-д ё-м

Ҳичоҳои кушода: ба ча би ти ду и ра чу ту дар ри то ро й о мӣ мо

Ҳичоҳои баста: аз ай хус нат хон пуш лак шуд хур фар зод ён кӯш
халқ кор рост занд.

Дар шеър ҳичоҳои кӯтоҳ ва нимҳичоҳо оҳанги паст ва ҳичоҳои дароз оҳанги баландро ифода мекунанд. Мутаносиб омадани оҳангҳои пасту баланд, яъне ҳичоҳои кӯтоҳу дароз дар тамоми шеър ё манзума талаботи хатмии вазни арӯз мебошад. Фақат баъзан дар ҳолати рост наомадни ҳичоҳо (аз рӯи кимат ва камияти асли) онҳо ба воситаи кашиш додан ё пайвастанӣ чузъӣ ҳичое ба ҳичое ба оҳанг ва вазн рост карда мешаванд. Дар мисолҳои овардашуда ҳичоҳои кӯш ва кор ба воситаи кашиш ба якуним ҳичо тадбил дода шудаанд. Дар байти якум аз ҳичон **кор** чузъи **р** бо ҳичои баъдина пайваст мешавад. Дар мисраи якуми байти дуввум **д**-и шуд бо аз ҳамроҳ карда мешавад. Ба ҳамин мақсад шаклҳои гуногуни **роҳ-рах**, **сипоҳ-сипаҳ**, **моҳ-мах**, **аз-зи** барин калимаҳо низ истифода мешаванд. Пайдо шудани шаклҳои **з-ни**, **в-он**, **к-ӯ**, **к-аз** ва амсоли инҳо низ натиҷаи ба арӯз мувофиқ кунондани калимаҳост. Дар навишти сурати ҳичоҳо аломати шартии онҳо чунинанд: барои ҳичои кӯтоҳ - **v**, барои ҳичои дароз - тире (-) якуним ҳичо (-**v**). Байтҳои овардашуда чунин ифодаи шаклӣ мегиранд:

Кӯ ш то хал қ ро ба ко ро й
То ба хус нат ча хон би о ро й
- v - - v - v - - -

Пуш ти ду то и фа лак ро с(т) шу даз хур ра мӣ
То чу ту фар зан д зо(д) мо да ри ай ё м ро
- v v - - v - - v v - - v -

Ҳичоҳои забони тоҷикӣ аз рӯи сохт ба шаш гурӯҳи зерин тақсими мешаванд:

1. Ҳичоҳои кӯтоҳе, ки аз як садоноки кӯтоҳ ва як садоноки кӯтоҳу як ҳамсадо сохта мешаванд: **а, и, у, ба, ши, ну** ва ғайра.

2. Ҳичоҳои дарози оддие, ки аз як садоноки дароз як садоноки дарозу як ҳамсадо иборатанд: **е, о, ў, ё, бе, ро, гӯ, гӣ** ва ҳоказо.

3. Ҳичоҳои дароз и оддӣ, ки аз як садоноки кӯтоҳ дар байн ва ду ҳамсадо дар ду тарафи он таркиб меёбанд: **тан, дил, шуд** ва монанди инҳо.

4. Ҳичоҳои дарози пурра, ки аз як садоноки дароз дар мобайн, як ва ду ҳамсадо дар ду тарафи он ташкил шудаанд: **бор, шӯр, тир, ох, моҳ, коҳ** ва амсоли инҳо.

5. Ҳичоҳои баланд, ки аз як садонокӣ кӯтоҳ дар мобайн, як ҳамсадо пеш аз он ва ду ҳамсадо дар охир пайдо мешаванд: **мард, гуфт, хирс** ва монанди инҳо.

6. Ҳичоҳои баланде, ки аз ду ҳамсадо дар охир, як садонокӣ дароз пеш аз он сурат мегиранд. Дар ин навъи ҳичоҳо пеш аз садонокӣ дароз низ метавонад, ки ҳамсадо мавҷуд бошад: **орд, корд, ўст, пўст, дўст, ист, кист, ҷист, дошт** ва ғайраҳо.

Навъи ҳичоҳои 5 ва 6 якуним ҳичо буда, аз навъи 4 бо роҳи кашиш додани садонок ва баъди фосилае дакка хӯрдан ба ҳамсадо якуним ҳичо ба даст оварда мешавад.

Ғоҳе аз ҳичоҳои кӯтоҳ бо таъсири талаффуз ҳичоӣ дароз ба вучуд меояд. Аз ин ҷост ки навишти бисёр калимаҳо дар шеър аз навишти маъмулии онҳо фарқ дорад.

Роҷеъ ба хусусияти вазни арӯз боз ҳаминро дар хотир доштан лозим аст, ки дар арӯз баъди ҳичо мизон ва андозаи дуввуме, ки ба назар гирифта мешавад, рукн мебошад. Рукн порчаи муайяни тараннумист, ки аз як то чаҳор ҳичо буда, оҳанги шеърро таъмин мекунад. Ҳамин порчаҳои тараннумиро аз ҳам ҷудо карда, онро тактеъ меғӯянд, яъне ба рукнҳо ҷудо карда шудани байт **тактеъ** аст. Рукнҳои 3-4-ҳичоӣ дар аввалу мобайн ва охири мисраъ омада, рукнҳои 2 ва як ҳичоӣ факат дар охири мисраъҳо меоянд. Ин рукнҳоро аркон ва ё афоили арӯз меноманд. Афоил аз решаи калимаи арабии **фаъала** (кардан) гирифта шудааст. Маҳз ҳамин калимаро дар шаклгириҳои зиёде ченаки вазн қарор додаанд, мисли фоилотун, мафоилун ва ғайра. Барои ҳичоӣ кӯтоҳ аломати *v*, барои ҳичоӣ дароз – (тире), ва барои ҳичоӣ баланд ва ё якуним ҳичо (мад)-ро истифода мебарем, ки ин аломати шартист. Дар мисоли зерин байт ба чор порча тараннумии баробар таксим мешавад, ки ҳар кадоми он ба мафоилун баробар аст:

На си хат гӯ ш кун чо но ки аз ҷон дӯ с(т) тар до ранд
 Ча во но ни са о дат ман д пан ди пи ри до но ро
v - - - *v* - - - *v* - - - *v* - - -

Тамоми вазнҳои арӯзи тоҷикӣ мувофиқи табиати забони тоҷикӣ ва завқи ин мардум дар асоси шаш рукни аслии сохта мешаванд. Ана он рукнҳо: мафоилун, фоилотун, мустафъилун, мафӯлоту, мафоилун, мутафоилун, фаӯлун ва фоилун. Сурати ин рукнҳо ба шакли зерин ҷилва менамояд:

Ма-фо-й-лун = *v* - - -
 Фо-и-ло-тун = - *v* - -
 Мус-таф-и-лун = - - *v* -
 Маф-ӯ-ло-ту = - * - - *v*
 Ма-фо-и-лун = *v* - *v* -
 Му-та-фо-й-лун = *v* *v* - -
 Фа-ӯ-лун = *v* - -
 Фо-и-лун = - *v* -

Аз ин ҳашт руки ба воситаи тарзҳои чобачогузори онҳо чордах баҳр ташкил меёбад. Баҳр гурӯҳи вазнҳост, ки унсури ягона дорад. Баҳрҳои арӯзи тоҷикӣ инҳоянд: Ҳазач, раҷаз, рамал, мутақориб, мутадорик, мунсарех, музореъ, муктазаб, мучтас, сареъ, гариб, қариб, хафиф, мушокил. Аммо баҳрҳои аз ҳама серистеъмол дар ашъори лирикӣ рамалу ҳазач ва мучтасу музореъ буда, дар маснавий вазнҳои шашруқии ҳазач, мутақориб ва сареъ бештар ба қор бурда мешаванд.

Агар руқҳои якхела такрор шаванд, баҳрҳо солим ва агар онҳо бо тағйире оянд, баҳр фаръӣ номида мешавад. Фаръ маънои намудро дошта, дар натиҷаи ихтисор ёфтани ҳичоҳои руқҳои асосӣ ба вуҷуд меояд. Руқҳои, ки дар шеъри тоҷикӣ қор фармуда мешаванд, аз як ҳичо то панҷ ҳичоро фаро мегиранд. Баҳрҳои ҳазач, раҷаз, рамал, мутақориб ва мутадорик солиманд. Ҳама баҳрҳои дигар фаръӣ. Баҳрҳои фаръӣ аз таркиби арқони гуногун ва бо роҳи кам шудани ҳичоҳо, тағйир ёфтани руқҳо ҳосил мегарданд. Аз ин тағйирпазириҳо даҳҳо баҳрҳои нав пайдо мешаванд. Вале дар тамоми навҳои баҳрҳои арӯзи тоҷикӣ дар ҳар байте ҳашт, шаш ва ё чаҳор руқи оварда мешавад, ки фосилаи ҳар кадоми онро тактеъ мегӯянд. Дар арӯзи тоҷикӣ шеърҳое, ки байтҳои онҳо аз чор руқи сохта мешаванд, мураббаъ (яъне чоргона) номида мешаванд. Шеърҳое, ки байтҳои онҳо аз шаш руқи таркиб ёфтаанд, мусаддас (яъне шашгона) унвон доранд. Шеърҳое, ки байтҳои онҳо аз ҳашт руқи бунёд шудаанд, мусамман (яъне ҳаштгона) гуфта мешаванд. Бо тактеъ хондани шеър ба нафси инсон таъсири азим мерасонад.

Суханро роҷеъ ба арӯз беш аз ин дароз намекунем. Фақат барои нишон додани баҳрҳое, ки чор, шаш ва ҳашт руқи доранд, яктой мисол меорем. Баъзе хусусиятҳои дигари вазни арӯзро шумо минбаъд дар вақти омӯختани эҷодиёти шоирон хоҳед омӯخت.

Баҳри мушокили мураббаъ:

Рӯ з го р/ ха зо наст
 Бо ди сар д/ ва зо наст
 Фо и ло ту/ ма фо йл
 - v - v / v - -

Баҳри ҳазачи мусаддас:

Бо аҳ ли/ ча фо ва фо ра во нест
 По до ши/ ча фо ба чуз ча фо нест
 Маф њӯ лу/ ма фо и лун фа њ лон
 - - v / v - v - / v - ~

Баҳри раҷазӣ мусаммани солим:

Эй со р бон о хис та рон ко ро ми чо нам ме ра вад
 Он дил ки бо худ до ш там бо дил си то нам ме ра вад
 мус-таф-ъи-лун мус-таф-ъи-лун
 мус-таф-ъи-лун мус-таф-ъи- лун
 - - v - / - - v - / - - v - / - - v -

РҮДАКӢ (858-941)

Таърихи хазорусадсолаи адабиёти навини тоҷик, ки давоми бевоситаи адабиёти қадими он аст, бо номи асосгузори он устод Рӯдакӣ вобаста мебошад. Рӯдакиро муосиронаш ва суҳанварони баъдина бо унвоҳои ифтихории қофиласолори назми форс, соҳибкирони шоирӣ, устоди шоирон, султони шоирон ва одамушшуаро ёд мекунанд. Дар давоми ёздаҳ асри мавҷудияти адабиёти тоҷику форс анъанаҳои Рӯдакӣ ҳамеша зиндаву ҷовидон буданд. Имрӯз ҳам шӯҳрат, манзалат ва эҳтироми устод Рӯдакӣ оламгир аст.

ЗОДГОҲ ВА АЙЁМИ ҶАВОНИ

Соли 858 дар яке аз деҳаҳои зебоманзари водии Зарафшон Панҷрӯд, ки маркази ҷамоати Рӯдак буд, модари хушбахте писаре зод, ки номи ӯро Ҷаъфар ниҳоданд. Бо мурури замон ва гузашти айём ин кӯдак ба дараҷаи бузургтарин мардони номвари ҷаҳонӣ шинохта шуд. Номи пурраи Рӯдакӣ ва падару бобоёни ӯ чунин аст: Абӯабдулло Ҷаъфар ибни Муҳаммад ибни Ҳаким ибни Абдурахмон ибни Одам. Ҷаъфар номи аслии ӯст, ки падару модар ба вай ин номро гузоштаанд. Абӯабдулло номи эҳтиромии ӯст. Ин гуна ном барои одамони баобру, хусусан олимону шоирон баъди ба камол расидан ва шӯҳрат ёфтани онҳо гузошта мешуд. Сабаб он буд, ки мардум яқнома гирифтани номи одамони соҳибэҳтиромро аз рӯи одоб намедонистанд. Муҳаммад номи падари Ҷаъфар буд, Ҳаким ва Абдурахмону Одам бобокалонҳои Ҷаъфар буданд. Рӯдакӣ таҳаллуси шоирии устод аст, ки аз номи деҳаи зебои дурдасти худ Рӯдак гирифтааст.

Ноҳияи Рӯдакӣ дар асри X ҷамоатҳои Ворӯ, Рӯдакӣ ва Қолхозчиёни имрӯзаро фаро гирифта, дар маркази худ қалъаи мирнишин, чанд мактаб ва мадрасачае дошт. Падари Рӯдакӣ, ки аз табақаи боимтиёз ва шахсони обрӯманди ноҳия буд, ба тарбияи фарзанди заковатмандаш

аҳамияти зиёд меод. Аз ин рӯ, Ҷаъфар дар зодгоҳи худ маъмуоти муайяне мегирад.

Рӯдакӣ аз хурдӣ осори истеъдод зоҳир мекунад. Ӯ “чунон заки ва тезфаҳм буд, ки дар ҳаштсолагӣ Қуръон тамоман хифз кард ва кироат биомӯхт ва шеър гуфтан гирифт ва маонии дақиқ мегуфт, чунон ки халқ бар вай иқбол намуданд ва рағбати ӯ зиёдат шуд” (Мухаммад Авфӣ). Аз ин хабар маълум мешавад, ки Рӯдакӣ дар бачагӣ саводи комил бароварда, ханӯз аз ҳаштсолагӣ шеърҳои пурмаъноӣ аҷоиб мегуфтааст, мардум онҳоро меписандидаанд. Маҳз ҳамин писанду макбули халқ афтодан дили Рӯдакиро ба гуфтани шеър гарм мекунад.

Ҷаъфари хурдсол дар баробари ақли расо, зехни гиро ва хотираи тавоно овози хуш ва савти дилкаше дошт. Ба ин сабаб ӯ дар пайи мутрибӣ меафтад. Вай даставвал ин хунарро аз созандагони навозандагони халқ меомӯзад. Даре нагузашта ин ҷавони ташнаи дониш роҳи Самарқандро пеш мегирад. Вай дар мадрасаҳои Самарқанд илмҳои замони худро меомӯзад. Аз осори боқимондаи ӯ маълум мегардад, ки ӯ ба ғайр аз забони арабӣ илми балоғат ва лугат, дар мадраса ё пешни устодони хусусӣ фалсафа, ҳикмат, таърих, фикҳ (қонуншиносӣ), риёзиёт (математика) ва нучум (астрономия)-ро ба дараҷаи аъло аз худ карда будааст. Маснавии Даврони офтоби Рӯдакӣ оид ба илми нучум бахс мекунад. Маҳз дар Самарқанд истеъдоди мутрибии Рӯдакӣ диққати устоди хунари мусикӣ Абулаббоси Бахтиёрро ба худ ҷалб менамояд. Ӯ чанд сол таҳти тарбияи ин устоди омӯзгор навохтани ӯду рӯд, барбату ҷанг ва танбӯру найро машқ карда, дар мутрибӣ ва ромишгарӣ моҳир мешавад. Худи Рӯдакӣ ҷандин бор ба мусикидонииш ишора мекунад:

Рӯдакӣ ҷанг баргирифтӣ навохт,
Бода андоз, к-ӯ суруд андохт.

Истеъдоди шоирии Рӯдакӣ низ дар ин айём камол меёбад. Шӯҳрати ӯ дар ғӯшаю канорҳои кишвар паҳн мегардад. Рӯдакии суханвар ва ромишгар зиндагии серу пур ва сафобахш дошт.

РӯДАКӢ Рӯдакиро даставвал ба дарбори Насри I Сомонӣ, ки **ВА СОМОНИЁН** солҳои 864-892 ҳокими Самарқанд буд, мекашанд. Ӯ ҳамчунин дар манзилҳои деҳқонӣ, яъне заминдорони давлатманд ва мулкдор ба сарояндагӣ, навозандагӣ ва шоирӣ машғул мешавад. Аммо ин вобастагии Рӯдакӣ бо он даргоҳҳо доимӣ набуд. Ӯ вақти худро бештар дар маҷлисҳо ва маҳфилҳои адабию илмӣ мегузаронд. Баъди ин Рӯдакӣ бо ташаббуси Абулфазли Балъамӣ, ки аз соли 892 то соли 938 вазир буд, ба Бухоро, ба пойтахти Сомониён даъват шуд. Рӯдакӣ дар он замоне, ки авҷи болоравии худшиносии халқи тоҷик буд, даъвати Балъамиро ба ҷои пазируфт. Зеро Сомониён дар сари ин ҳаракат истода, ба эҳён фарҳанг ва расму одат ва мукаддасоти мардум мусоидат мекарданд. Иштироқи Рӯдаки дар ин ҳаракат айни муддао буд.

У бо дарбори Исмоили Сомонӣ (892-907) ва Аҳмад ибни Исмоил (907-914) беалоқа набудааст. Рӯдакӣ дар дарбори Наср ибни Аҳмади Сомонӣ, яъне Насри II (914-943) ба мартабаи азим соҳиб мешавад. Бинобар ҳамин худи Рӯдакӣ мегӯяд:

Киро бузургию неъмат зи ину он будӣ,
Варо бузургию неъмат зи оли Сомон буд.

Насри I-и Сомонӣ дӯстдор ва ташвиқкунандаи адабиёти дарӣ буд. Худаш ҳам шеър мегуфт. Насри II Рӯдакиро надим, яъне аз наздикони худ мегардонад. Рӯдакӣ бо ӯ дар бисёр сафарҳояш ҳамроҳӣ карда, Нишопур, Марв, Сарахсу Ҳирот ва бисёр шаҳрҳои дигарро дидааст.

Нуфузи Рӯдакӣ дар дарбор ниҳоят бузург буд. Дар назди шахсияти ӯ амир ва вазиронаш сари таъзим ҳам мекарданд. Наср ибни Аҳмад ва сарлашкарону ҳокимони қаламрави ӯ ба шоир барои касидаву дostonҳояш мукофотҳои калон меоданд. Иро аз гуфтаҳои худи Рӯдакӣ, шоири асри XI Унсурӣ ва Муҳаммад Авфӣ (асри XIII) фаҳмидан мумкин аст. Шӯҳрати Рӯдакӣ дар суҳанварӣ ба дараҷае буд, ки Абулфазли Балъамӣ, ки аз сарпарастони устод Рӯдакӣ буд, гуфтааст: Дар Ачаму Араб мисли Рӯдакӣ шоире нест.

Рӯдакӣ тарбиятгар ва пешвои тамоми адибони замонаш буд. Шаҳиди Балхӣ, Муродӣ ва Фароловӣ аз ин қабил буданд.

Далелҳои зиёди таърихӣ аз таъсири ҷавқуллодаи ашъори Рӯдакӣ шаҳодат медиҳанд. Боре Наср ибни Аҳмад ба Ҳирот сафар кард. Ба сабаби хушии обу ҳаво ва зебоии табиати он ҷор сол он ҷо монд, пойтахти худ шаҳри Бухороро гӯё аз ёд баровард. Вазирону сарлашкарони ӯ, ки муштоқи ёру диёр ва пазмони аёлу фарзандон буданд, майли Бухоро доштанд. Азбаски замони осоишта буд, амир аз фарогат даст намекашид. Саркардаҳо хоҳиши худро ба амир маъқул карда наметавонистанд. Онҳо аз устод Рӯдакӣ мадад ҷустанд, ки чорагарӣ кунад, Рӯдакӣ ба доди онҳо расид. Вай дар васфи Бухоро қасидае навишта, бо самимият, ташбеҳу муболиға шеъри ғушнавозе эҷод кард. Пагоҳонӣ, вақте ки амир хумори шабонаро мебаровард, он суруди пур аз нишоту шодмониро бо ҷанг дар пардаи Ушшоқ сароид:

Бӯи ҷӯи Мӯлиён ояд ҳаме,
Ёди ёри меҳрубон ояд ҳаме.
Реги Омуву¹ дуруштиҳои он
Зери поям парниён² ояд ҳаме.
Оби Ҷайхун³ бо ҳама паҳноварӣ
Хинги⁴ моро то миён ояд ҳаме.
Эй Бухоро, шод бошу дер зӣ!
Шоҳ сӯят меҳмон ояд ҳаме.

¹ Реги Ому - биёбони регзорӣ қанори ростӣ дарёи Ому.

² Парниён - ҳарир, матои нафис.

³ Ҷайхун - номи арабии рӯди Ому, Амударё.

⁴ Хинг - асп, аспи сафеди ҳокистарринг.

Шоҳ моҳ асту Бухоро осмон,
Моҳ сӯи осмон ояд ҳаме!
Шоҳ сарв асту Бухоро бӯстон.
Сарв сӯи бӯстон ояд ҳаме!

Аз таъсири шеъри олий, овози хуш ва нолаи ҷонбахши ҷанги Рӯдакӣ Наср чунон мафтун гардид, ки мӯзаро напӯшида савори асп шуд ва бо дарбориёну лашкариёни худ роҳи Бухороро пеш гирифт. Рӯдакӣ низ бо гуломон ва амволи зиёди худ, ки аз ҷаҳорсад шутур ва дусад гулом иборат буд, ба Бухоро баргашт.

ПИРИ Ба ҳамин минвол замони камолоти эҷодии Рӯдакӣ
ВА ВАФОТИ дар Бухоро гузашт. Ӯ на танҳо дар дарбор, балки дар
ШОИР байни халқ ва хосса гурӯҳҳои равшанфикри аҳли
шаҳр низ шӯҳрати тамоми ёфта буд. Ин шӯҳрат ва нуфузи шоир хусусан дар замони калонсолӣ ва пирии ӯ афзун гардид. Дар бораи пирӣ ва нотавонии худ Рӯдакӣ аз ҷумла дар қасидаи Модари май ишораҳо дорад. Вале ранҷу азобҳои Рӯдакӣ дар ин айём бо кулфатҳои табиини пирӣ маҳдуд намешуд. Зеро хонадони сомонӣ дар аввали ҳукмронии худ ба пайравони мазҳабҳо, ҳатто динҳо бетараф буданд. Аз соли 919 сар карда дар хоки Сомониён, аз як тараф таблиғоти қарматӣ авҷ мегирад, аз тарафи дигар, дар охириҳои замони Насри ибни Аҳмад (914-943) таассуб ва хурофоти мазҳабӣ хеле боло рафт. Бисёр одамони равшанфикр бо тӯҳмати қарматӣ будан ба ҷазоҳо гирифта карда мешуданд.

Қарматӣҳо кӣ буданд? Қарматӣҳо гурӯҳи пурқуввати сиёсӣ буданд, ки дар асри IX пайдо шуда, деҳқонон, бодиянишинҳо ва аҳли ҳунар, хусусан, онҳоеро, ки аз мазҳаби расмии ислом ва сиёсати наҷодпарастонаи халифаҳои аббосӣ, ки ҳудуди ҳокими ҳамаи мусулмонҳо мешумориданд, норозӣ буданд, муттаҳид мекарданд. Дар замони Сомониҳо он ҳамчун ҳаракати халқӣ моҳият ҷиддифеодалӣ дошта, бо баъзе хусусиятҳои озодихоӣ ва демократиаш эътибор пайдо карда буд. Таъсири нуфузи он ба дараҷае буд, ки амиронро вазирон ва шахсони дигар соҳибэътибор низ ба он майл мекарданд. Наср ибни Аҳмад ҳам ба онҳо тавачҷӯх дошт. Маънои қармат кӯтоҳқад аст. Сабаби ҷунин ном гирифтани ин ҷараён дар он аст, ки асосгузори он Ҳамдон ибни Ашъас қад ва пойҳои кӯтоҳ дошт. Аммо муҳолифати рӯҳониён ва сарлашкарони сомонӣ бо қарматӣҳо дар он буд, ки қарматӣҳо хавфи таназзули давлати сомонӣ ва ҳуҷуми бодиянишинҳоро пай бурда, меҳостанд, ки рӯҳи наҷодиро дар байни халқ пурқувват намоянд. Онҳо аз сарлашкарони туркнаҷоди мамлақати худ низ бим доштанд. Ҳамаи инро ба ҳисоб гирифта, аҳли ҳирад талбир мечуфт. Таълимоти қарматӣ, ки бузургин наҷоди эрониро нисбат ба арабу турк таблиғ мекард, ҷун мафкура тақияҳои

хубе буд. Равшанфикрони он замон иро фаҳмида, ба он пайравӣ мекарданд. Аммо рӯхониёни ислом ва дарбориёни иртиҷой нуфузи рӯзафзуни ин мафкура ва бар зарари худ будани онро дарк намуда, хама муҳолифони худро қарматӣ меномиданд, онҳоро ба бединӣ, бадмазҳабӣ айбдор мекарданд. Лашқариён бошанд, онҳоро мекуфтанду гонат мекарданд. Аз ҷумла соли 938 Абулфазли Балъамӣ бо ҳамин “гуноҳ” аз вазирӣ фуруварда шуд. Балъамӣ дар моҳи ноябри соли 940 вафот кард. Ин воқеа ба тақдири Рӯдакӣ, ки аз наздикони Балъамӣ буд, бетаъсир намонд.

Рӯдакӣ аз фитнаҳо, бетартибҳо, амалиёти зиддихалқии қувваҳои ҷудоҷӯи марказгурез ва ривочи хурофоти мазҳабӣ, ки ҳаёти шоирро талх карда, ба қори эҷодии ӯ ҳалал мерасонданд, ба танг омада, дар сафи одамони пешқадам, ватандӯст ва халқпарвар меистад. Вай ҳатто аз он пушаймон мешавад, ки дар дарбор хизмат кардааст:

Басе нишастам ман бо ақобиру аъён¹,
Биозмудамашон ошқору пинҳонӣ.
Нахостам зи таманно магар, ки дастурӣ²,
Наёфтам зи атоҳо магар пушаймонӣ.

Ҳукуматдорон ин рафтори бебокони шоирро бардошта натавонистанд. Онҳо молу мулки Рӯдакиро мусодира карда, ба ҷашми ӯ мил кашида, кӯр карданд. Мил кашидан аз қабхтарин ҷазоҳои ҳокимони феодалӣ буд, ки бо лӯлачаи оҳанини тасфон гавҳараки ҷашми одамоне, ки аз ҷиҳати мафкуравӣ хавфноктарин шумурда мешуданд, доғ мекарданд.

Рӯдакии пири натавон, озорёфта ва ҷазогирифта ба деҳаи худ баргашт. Ҳамдиёрон ӯро дар оғӯши навозиш ва гамхорӣ гирифтанд.

Баъди бозгашт ба зодгоҳ Рӯдакӣ зиндагии пурҷӯшу хурӯш ва осудаи худро ба ёд оварда, мулоҳиза меронд, ки чаро ӯро аз майдони мубориза берун карданд? Бале, гуноҳе надошт. Шоирӣ ранҷур навишта буд:

Басо, ки маст дар ин хона будаму шодон,
Чунон ки ҷоҳи ман афзун буд аз амиру мулк³.
Кунун ҳамонаму хона ҳамону шаҳр ҳамон,
Маро нагӯй, ки аз ҷӣ шудааст шодӣ сук⁴?

Баъди се соли ба зодгоҳи худ баргаштан, яъне соли 941 Рӯдакӣ аз ғлам гузашт. Ҷасади ӯро дар саҳни бӯстони Панҷрӯд ба хок супурданд. Оромгоҳи ӯ то имрӯз зиёратгоҳи муҳлисони назми пок ва сухани олий мебошад.

¹ Ақобиру аъён - ашроф, давлатмандон, мансабдорон.

² Дастурӣ - иҷозат гирифта, яъне иҷозат гирифта, аз назди онҳо дур шудан.

³ Мулк - ҷамъи маллик, подшоҳон, ҳокимон.

⁴ Сук - гам, азо.

Эҷодиёти Рӯдакӣ

Рӯдакӣ аз шоирони пуркор ва сермахсули дунё буд. Эҷодиёти ӯ аз 8-солагиаш сар шуда, қариб 70 сол давом кард. Бар замми ин, Рӯдакӣ чунон истеъдоди бузург дошт, ки асарҳои калонро дар муддати кӯтоҳ эҷод мекард. Соли 932 ӯ бо хохиши дӯсташ Балъамӣ Калила ва Димнаро дар 12 ҳазор байт ба назм мебарорад. Холо аз он қариб сад байт боқист. Баъди ин достони Синдбодномро менависад. Соли 933 қасидаи Модари майро дар чанд рӯз мегӯяд, ки он дар шакли боқимондааш аз 94 байт иборат аст. Соҳиби девони бузург будани Рӯдакӣ аниқ аст. Девон маҷмӯаи ашъори лирикии ин ё он шоир аст, ки мувофиқи жанрҳо ҷобачо карда мешавад. Вай ба ғайр аз Калила ва Димна ва Синдбоднома боз 5 маснавии дигар доштааст. Яке аз онҳо маснавии Даврони офтоб аст, ки дар бораи ҳаракат ва ҳосиятҳои табиии офтоб баҳс мекардааст. Ҳамаи ин нишон медиҳад, ки Рӯдакӣ бе ҳеч шакку шубҳа аз шоирони пурмахсул будааст. Аз ин ҷиҳат Муҳаммад Авфӣ (асри XIII) ҳаҷми ашъори ӯро сад дафтар, яъне сад чилд мегӯяд. Шоири асри XI Рашидии Самарқандӣ сздаҳ раҳ сад ҳазор байт будани шеъри Рӯдакиро хабар медиҳад:

Ғар сарӣ ёбад ба олам кас ба некӯшоирӣ,
Рӯдакиро бар сари он шоирон зебад сарӣ.
Шеъри ӯро баршумурдам, сздаҳ раҳ сад ҳазор,
Ҳай фузун ояд, агар чунонки бояд бишмарӣ.

Шоири дигари асри XI Асадии Тӯсӣ, ки бо Рӯдакӣ қарибулаҳд ва аз донишмандони забардасти эҷодиёти ӯ буд, яқсаду ҳаштод ҳазор байт гуфтани Рӯдакиро таъкид мекунад, ки ин хабар беш аз ҳама ба ҳақиқат наздик аст:

Шоир чу гузин¹ Рӯдакӣ он к-аш бувад абёт
Беш аз саду ҳаштод ҳазор аз дуру девон.

Аз ин осори беандоза бузурги устод Рӯдакӣ акнун дар ҳудуди ҳазор байт боқӣ мондаасту бас. Вале ҳамин миқдори ками дӯрдонаҳои ӯ низ нубуғи шоирӣ ва қудрати офаридагории устодро намоиш медиҳад.

КАЛИЛА Асли ин достони машҳури ҷаҳонӣ хиндӣ буда, дар
ВА ДИМНА асри VI аз хиндӣ ба паҳлавӣ тарҷима шуда буд. Баъд
онро дар асри VIII Абдуллоҳ ибни Муқаффаъ аз паҳлавӣ ба арабӣ
гардонд. Дар аҳли Наср ибни Аҳмади Сомонӣ Калила ва Димнаро
Балъамӣ аз арабӣ ба форсии дарӣ бо наср тарҷима карда буд.

Калила ва Димна маҷмӯаи қиссаю ҳикояҳои пандомезест, ки аз забони ҳайвонот нақл шуда, масъалаҳои муҳимми ахлоқию иҷтимоиро дар бар мегирад. Онро ба Рӯдакӣ мехонданд. Чашмони Рӯдакӣ он вақт хира буд. Вай онро аз рӯи тарҷумани тоҷикии Балъамӣ ба риштаи назм кашид. Дар ин бора Фирдавсӣ чунин хабар медиҳад:

¹ Гузин - интиҳобшуда, ҳосаи гирифташуда, писанида.

Калила ба тозӣ¹ шуд аз пахлавай.
 Бад-ин сон, ки акнун ҳамебишнавай.
 Ба тозӣ ҳаме буд то гоҳи Наср,
 Бад-он гаҳ, ки шуд дар чаҳон шоҳи аср.
 Гаронмоя Булфазл дастури² ӯй,
 Ки андар сухан буд ганчури ӯй,
 Бифармуд то порсии дарӣ
 Бигуфтанду кӯтоҳ шуд доварӣ...
 Гузорандаро³ пеш биншонданд,
 Ҳаме нома бар Рӯдакӣ хонданд.
 Бипайваст гуё парокандаро,
 Бисуфт⁴ инчунин дурри огандаро.

Калила ва Димнаи Рӯдакӣ асари панду ахлоқӣ буда, дар он масъалаҳои тарғиби одоби баланд, ахлоқи пок, одамгарӣ, дӯстӣ, рафокат, дониш ва баръакс мазаммати нуксонҳои инсонӣ ва иллатҳои чамъиятӣ тасвир мешавад. Ба ақидаи устод Рӯдакӣ, барои пеш рафтани инсон ду чиз аз ҳама заруртар аст: омӯхтани таҷрибаи зиндагӣ ва ба даст даровардани илму дониш. Аммо сарчашмаи муваффақиятҳои шахсии одам ба кӯшиши мақсадноки ҳамешагӣ, сабру тоқат ва солорию бурдборӣ вобаста мебошад. Дар Калила ва Димна устод Рӯдакӣ ягонагии дониши инсоният, иштироқи халқҳои гуногуни дунё дар қори ба вучуд овардани ҳазинаи маданият, ҳамеша дар тақомул будани илм ва нури маърифат будани онро таъкид менамояд:

То чаҳон буд аз сари одам фароз,
 Қас набуд аз рози дониш бениёз.
 Мардумони бихрад андар ҳар замон
 Рози донишро ба ҳар гуна забон
 Гирд карданду гиромӣ⁵ доштанд,
 То ба санг андар ҳаме бингоштанд.
 Дониш андар дил чароғи равшан аст,
 В-аз ҳама бад бар тани ту чавшан⁶ аст.

Калила ва Димна ганҷинаи ҳикмат аст. Ин ҳикматҳо ростӣ, хизмат ба мардум, расидани рӯзи хубӣ, камсуханӣ, таърифи хираду дониш ва нақӯшиши афъоли нописанд ва амсоли инро ташвиқ мекунад:

Қор чун баста шавад, бикшоёдо
 В-аз паси ҳар ғам тараб афзоёдо.

¹ Тозӣ - арабӣ.

² Дастур - вазир.

³ Гузоранда - ровӣ, ривояткунанда, гӯянда, нақлуқунанда.

⁴ Бисуфт - шикӯф кард, зеб дод, оро дод.

⁵ Гиромӣ - азиз, муътабар.

⁶ Чавшан - наъве аз либоси чангини оҳанин, чун зирех.

Ситоиш ва тарғиби дӯстӣ дар Калила ва Димна макоми сазовор дорад. Шоири дар олам дидори дӯстро бузургтарин шодмонӣ ва чудой аз онро гами ҷонкоҳ мешуморад:

Ҳеч шодӣ нест андар ин ҷаҳон
Бартар аз дидори рӯи дӯстон.
Ҳеч талхӣ нест бар дил талхтар
Аз фироқи¹ дӯстони пурхунар.

Мағрури дунё, мақом, дорой ва дониши худ набояд шуд, зеро оқибат бе ҳеч чиз танҳо ба гӯр бояд рафт ва дар зери лаҳад омию олим, дорою бибизоат ва аблаҳу хираманд, яъне фарзона баробар аст:

Аблаҳу фарзонаро² фарҷом³ хок,
Ҷойгоҳи хар ду андар як мағок⁴.

Достони Калила ва Димнаи Рӯдакӣ дар баҳри рамали мусаддаси максур навишта шудааст. Хар мисраи он аз се рукн - фоилотун фоилотун фоилун -v - -/-v- -/-v- - /-v- иборат аст. Он бо ин байти машҳури пурхикмат шурӯъ мешудааст:

Хар кӣ н-омӯхт аз гузашти рӯзгор,
Низ н-омӯзад зи ҳеч омӯзгор!

МАВЗӢЪ ВА
МУНДАРИҶАИ
ҶОЯВИИ
ЛИРИКАИ
ШОИР

Осори боқимондаи Рӯдакӣ аз қасида, ғазал, китъа, рубой ва маснавӣ иборат аст. Аз қасидаҳои ӯ се қасидаи пурра Модари май, Қасидаи пирӣ, Дер зиёд⁵ он бузургвор худованд⁶ ва порҷаҳои алоҳида боқӣ мондаанд. Мавзӯи асосии қасидаҳои Рӯдакиро мадҳ, масъалаҳои муҳими зиндагии асри X, тасвири лаҳзаҳои ҷудоғонаи рӯзгори шахсии шоир, шиква аз замон, ҳаҷв, марсия, фалсафа ва ҳикмат ташкил мекунанд. Шоир дар зимни ин масъалаҳо ба мавзӯҳои панду насихат, шартҳои сабзии шахсӣ, химояти мазлумон, тарғиби адлу инсоф, нафъ расондан ба халқ ва ташвиқи кӯшишу кор дахл менамояд. Дар қисматҳои муқаддимавии қасида, ки онро ташбиб ё насиб мегӯянд, Рӯдакӣ ба тавсифи баҳор, тараннуми зебоҳои табиат, тасвири хушгузаронии вақт мепардозад. Баъзе муқаддимаҳои қасидаҳои Рӯдакӣ хос ба мавзӯи ишқ баҳшида шудаанд. Ин нафъ ташбибҳои қасидаро тағаззул мегӯянд. Навъҳои дигари ашъори боқимондаи Рӯдакӣ, хосса ғазалҳои ӯ, аз ҷиҳати мавзӯӣ мисли қасидаҳои ӯ рангоранг ва ғайи намебошанд. Маснавиҳои устод дар асл қиссаю афсона, саргузаштҳои ибратомӯз, панду ахлоқ ва афкори ҳақимонаи ӯро фаро мегирифтаанд. Вале порҷаҳои боқимонда аз панду насихат ва тарғиби илму дониш берун намебароянд.

Ғазалҳои Рӯдакӣ асосан ишқро тараннум мекунанд. Шоир ҳамчун

¹ Фирок - дурӣ.
² Фарзона - оқил.
³ Фарҷом - оқибат.

⁴ Мағок - гӯр, гӯрхона.
⁵ Зиёд - зиҳад, зинда бошад.
⁶ Худованд - соҳиб, подшоҳ.

инсонӣ комил ҳатто дар қасидаҳои мадеҳавиаш бо самимият ва эътиқод масъалаҳои адолатпарварӣ, мазлумнавозӣ, инсондӯстӣ ва муҳаббат доштан ба ватан ва ғояи марказиятҳои ҳокимонро талкин менамояд. Шоири дар як ғазали худ Бухороро, ки бо ҷону дил дӯст медорад, аз пойтахти хилофат Бағдод боло мегузорад, насими онро аз мушки Хутан афзалтар мешуморад. Он ғазал дар яке аз сафарҳои Рӯдакӣ хангоми дурӣ аз Бухоро суруда шудааст:

Ҳар бод, ки аз сӯи Бухоро ба ман ояд,
Бо бӯи гулу мушку насими сумаи ояд.
Бар ҳар зану ҳар мард кучо барвазад он бод?
Гӯй магар он бод ҳаме аз Хутан¹ ояд.

Аммо боди Бухоро аз насими Хутан гуворотар аст, зеро маъшукани шоир он ҷост:

Не, не, зи Хутан бод чунин хуш навазад ҳеч,
К-он бод ҳаме аз бари маъшуки ман ояд.

Сирри ишқро пӯшида нигоҳ доштан фарз аст. Лекин хайхот, ки ин кори бисе мушкил буда, билохира ин роз пинҳон нахоҳад монд. Шоири диалогҳои ҳамин маъниро бо суҳанҳои ширину самимӣ дар байтҳои охири ғазали мавриди баҳс ҷилва медиҳад:

Кушам, ки бипӯшам санамо номи ту аз халқ,
То номи ту кам дар даҳани анҷуман ояд.
Бо ҳар кӣ суҳан гӯям, ар хоҳаму гар не,
Аввал суҳанам номи ту андар даҳан ояд.

Васфи Бухоро, ситоиши ёр ва тасвирҳои лаззатбахши обу заминӣ кишвар, яке дигарро пурра ва азизтар гардондан тарзи ифодаи ғояи баланди ватандӯстии устод Рӯдакӣ аст. Аммо Рӯдакӣ ба тасвирҳои тараббахш, шодиовар ва дилрабо манзараҳои табиати зебо, сеҳрангез будани баҳору ҳусни табиати мафтункунандаи он айёми хуррамро ба тарзи равшан, эҳсоснаванда ва неши назар оянда мучассам менамояд. Вақте ки кас ғазали поёнро мехонад, гумон мекунад, ки филмеро мебинад ё ба нигористоне (музейе) даромадааст, ки расмҳои расоми ҷирадасте ба маърази тамошо гузошта шудаанд:

Омад баҳори хуррам бо рангу бӯи тиб²
Бо сад ҳазор нузхату³ ороиши аҷиб.
Шояд, ки марди пир бад-ин гаҳ шавад ҷавон,
Гетӣ⁴ бадил⁵ ёфт шабоб⁶ аз пай-машиб⁷,
Ҷарҳи бузургвор яке лашкаре бикард,
Лашкар-и абри тираву боди сабо нақиб⁸.

¹ Хутан - номи вилояти мақони мушк дар Чин.

² Тиб - бун хуш.

³ Нузхат - зебоӣ, фарахбахшӣ.

⁴ Гетӣ - олам, ҷаҳон, дунё.

⁵ Бадил - бадвал.

⁶ Шабоб - ҷавонӣ.

⁷ Машиб - пирӣ.

⁸ Нақиб - сардор.

Наффот¹ барки равшану тундур-ш² таблзан³,
 Дидам хазор хайлу⁴ надидам чунин махиб⁵,
 Он абр бин, ки гирияд чун марди сўгвор⁶
 В-он раъд, бин, ки нолад чун ошики каиб⁷.
 Хуршедро зи абр дамад рўй гоҳ-гоҳ
 Чун он хисорие⁸, ки гузар дорад аз ракиб.

Акнун тасаввур кунед: баҳор дар шакли олиҳан зебое меояд, ки лашкари бузурге дорад, ин лашкар ба сурати абри тиран осмони баҳориест, пешопеши он боди сабо чун сарлашкар онро пеш мебарад, барқ гӯё бо силоҳе, ки пури нафти даргирон аст, ба сўи душман ҳучум мекунад, раъд табл менавозад. Аз мушоҳидан ин манзара марди пир чавон мешавад. Чунин лашкари ҷарроғро касе надидааст. Боз абри баҳорӣ чун марди ғамзада ё мотамдоре мегирияд, раъд бошад, чун ошики номурод нола мекунад. Офтоб мисли маъшукан чодарпӯше, ки аз ракиб бим дорад, гоҳ чехран худро мекушояду гоҳ мепӯшад. Ҳама чиз ба назар намоён ва эҳсосшаванда. Аммо дар ҳамин тасвири зебои фараҳфизо низ хавфи он аст, ки ҳамаи ин шодиҳо ба ғам табдил ёбанд. Аз ин рӯ шоир ҳеҷ гоҳ зиндагии бади халқ, бенавоӣ ва ғаму кулфтаҳои бечорагонро аз ёд намебарорад. Баръакс, Рӯдакӣ дар як рубоияш эътироф менамояд, ки ҳамаи ситамҳо ва нохушиҳои зиндагӣ насиби ин гурӯҳ мешавад:

Дар манзили ғам фиғанда мафраш⁹ моем
 В-аз оби ду чашм дил пуроташ моем.
 Олам чу ситам кунад, ситамкаш моем,
 Дастӣ хуши рӯзгори нох(в)аш моем.

Ҷ таълим медиҳад, ки ҳамаи шодиҳо ва ғамҳо гузаранда буда, бақое надоранд. Инро доништа, бояд аз рӯи ақл ҳаёт ба сар бурд:

Зиндагонӣ чӣ кӯтаҳу чӣ дароз
 На ба охир бимурд бояд боз?...
 Хохӣ андар анову¹⁰ шиддат зӣ
 Хохӣ андар амон ба неъмату ноз.

Рубоӣҳои Рӯдакӣ роҷеъ ба ишқ, фалсафа, ҳикмат ва панду насихат баҳе мекунанд. Ин ҷо ҳам Рӯдакӣ ишқро асли ҳастӣ мешуморад. Муҳаббат ба пиндори ӯ эҳсосест, ки торафт нерӯ мегирад. Ишқ ва муҳаббат бо маъшук ва маъшука иртибот дорад. Шунидани номи дилбар худ ба ошиқ фараҳ мебахшад, дигар ҳама чиз барои ӯ ноғувор аст:

¹ Наффот - партояндаи тӯии нафти.

² Тундур - раъд.

³ Таблзан - таблнвоз.

⁴ Хайл - лашкар.

⁵ Махиб - бадхайбт.

⁶ Сўгвор - ғамдор.

⁷ Каиб - ғамгин.

⁸ Хисорӣ - духтар.

⁹ Мафраш - падос, шол, намад.

¹⁰ Ано - ғам, андӯх.

Номат шунавам, дил зи фарах зинда шавад,
Ҳоли ман аз иқболи¹ ту фархунда шавад.
В-аз ғайри ту ҳар ҷо суҳан оял ба миён,
Ҳотир ба ҳазор ғам пароканда шавад.

Дар эҷоди рубоӣ низ рағбати Рӯдакӣ ба тасвири эҳсосшаванда, аёнӣ, зебо ва барангезонандаи ҳиссиёти рӯҳонӣ бештар аст. Ин ҷо низ ашӯ ба василаи ташҳисонидан, монанд кардан ва аз онҳо натиҷа гирифтани шакл мепазирад:

Эй аз гули сурх ранг бирбудаву бӯ,
Ранг аз пан рух рабуда, бӯ аз пан мӯ.
Гулранг шавад, ҷу рӯй шӯй, хама ҷӯ,
Мушкин гардад, ҷу мӯ фишонӣ, хама кӯ.

Хитобаҳои Рӯдакӣ мисли садои суруши ғайбӣ ва нидои осмонӣ ба гӯш расида, аз пайгоми ҳақимонаи ӯ дарак медиҳанд:

Ҳон Рӯдакӣ, аз кайди ғам озод бизӣ!²
Бо хотири хурраму дили шод бизӣ!
Вайронии худ мангару ободии даҳр³,
Вайронии даҳр бину обод бизӣ!

Қасидаҳои Рӯдакӣ

Навъи аз ҳама ривҷёфтаи назми асри X қасида буд. Мавзӯи қасида бештар аз мадҳу васф, гоҳе аз фалсафа, ҳамчунин аз шикояту ҳасби ҳол таркиб меёбад. Қасида дар назми тоҷик ба туфайли эҷодиёти Рӯдакӣ рӯ ба камол ниҳод. Аз ин ҷиҳат асосгузори қасидаи мукамал дар адабиёти тоҷик барҳақ Рӯдакист. Бисёр шоирони дигари муосирӣ ӯ низ қасида навиштаанд. Рӯдакӣ аз аввалин шоиронест, ки дар охири умр аз мадлоҳӣ даст кашида, ба сурудани қасидаҳои фалсафӣ, ахлоқӣ ва ҳикматомез машғул шудааст. Аксар танҳо қисматҳои муқаддимавии қасидаҳои ӯ мавҷуданд, ки ба васфи баҳор, ишқ, ҷавонӣ хушгузаронии умр, ҷашнҳои идҳо, хусусан тасвири Наврӯзу Меҳргон ва амсоли инҳо бахшида шудаанд. Ин навъ порчаҳои қасида, ҳоҳ алоҳида бошанд ва ҳоҳ дар таркиби қасида тағаззул номида мешаванд. Бо вучуди ин бисёр қасидаҳои Рӯдакӣ ва муосирони ӯ қасидаҳои мадеҳавӣ буда, ба ситоишу таърифи пурмуболлига ва мадҳу санои игрокомези подшоҳону амирон, шохзодагону вазирон ва дигар шахсиятҳои олирутба махсус гардонидани шудаанд. Рӯдакӣ мадҳро асоси ҷавлон пазируфтани таъб шумурда ашъори мадеҳавии худро аз сари сидк месуруд, мегуфт, ки “То зиндаам, маро нест ҷуз мадҳи ту дигар қор, - Кишту дурудам⁴ ин аст, хирман ҳамину шудгор”. Ба мамдӯхони худ ҳислатҳои баргузидаро нисбат дода, ба воситаи симони онҳо ҷеҳраи подшоҳи одилу хирадманд,

¹ Иқбол - истиқбол, вохӯрӣ.

² Бизӣ - зиндагӣ кун.

³ Даҳр - дунё, олам, ҷаҳон.

⁴ Дуруд - довар

фукаропарвару мазлумнавоз, душманкӯбу золимгудоз ва сулхдӯстро дар зехни худ идеали иҷтимоии хеш офарида, ба ин васила хокимони замони худро ба гамхорӣ дар ҳаққи табаа, ободонии кишвар ва химояи афтодагону чаврдидаҳо тарғиб мекард. Аз касидаҳои мадеҳавии Рӯдакӣ дуто то ба замони мо пурра маҳфуз мондаанд. Аз инҳо яке **қасидаи муктазаб**, яъне кӯтоҳ аст, ки аз 16 байт таркиб ёфта, бидуни муқаддимаю ташбиб ва ё насибу тағаззул, бевосита аз баёни матлаби асосӣ шурӯъ мегардад. Мамдӯҳи он зикр нашудааст. Вале аз сифатҳое, ки ба мамдӯҳ нисбат дода мешаванд, пай бурдан осон аст, ки онро Рӯдакӣ дар ситиши Насри II ибни Аҳмади Сомонӣ гуфтааст:

Дер зиёд он бузургвор худованд,
 Чони гиромӣ ба чонаш андар пайванд.
 Доим бар чони ӯ бипазирам, зеро-к
 Модари озодагон к-аш орад фарзанд.
 Аз маликон кас чун ӯ набвад чавоне,
 Роду сухандону шермарду хирадманд.

Ин қасида ба чуз мадҳу дуо чузвҳои таркибии дигари қасидаи мукамал (насиб, гурез, байти таҳаллус, талаб)-ро надорад. Дар он шоир санъати раддулматлаъро ба қор бурда, мисраи аввали матлаъро мисраи дуввуми мактаъ гардондааст:

Охири шеър он кунам, ки аввал гуфтам:
 Дер зиёд¹ он бузургвор худованд².

Қасидаи мадҳияи дигари Рӯдакӣ, ки пурра ба даст даромадааст, ба сабаби бо калимаҳои Модари май шурӯъ шуданаш қасидаи **Модари май** ном гирифтааст. Ин қасида дар ситиши малики Хуросон, яъне волии Хуросон Абӯчаъфар Аҳмад ибни Муҳаммад буда, ин малик соли 933 ҳокими исёнҷӯи вилояти Рай Мокон ибни Кокуро, ки бар зидди Насри II шӯрида буд, мағлуб намуда, аз нав ӯро ба итлоати ҳукумати марказӣ дароварда буд. Қасидаро Рӯдакӣ бо хоҳиши Наср навишта буд. Ин қасида намунаи мумтози қасидаи комили мадеҳавӣ буда, 94 байтро шомил аст. Он аз ташбиб (байтҳои 1-21), гурез (байтҳои 22-35), мадҳ (байтҳои 36-74), байти таҳаллус (Рӯдакиё, барнавард мадҳи хама халқ, - Мидҳати ӯ гӯю маҳри давлат биситон) ва дарҳости мадиди давлату иқбол (байтҳои 75-91) ва дуо (байтҳои 91-94) тарҳ рехта шудааст. Дар ташбиби ҳамрия шоир чараёни сабзишу гуволиш ва расидани ангур дар тоқ, чидану сара қардан ва нигоҳдошти он дар чархушт, пухтану хобондани май, баъди ранги ёкут гирифтани дар навбахор кушодану соф қардани он ва хусусиятҳои дигари шароби ангуриро ба гарзи мармуз - муносибати оҷаю бача ва талабгори онҳо ба қалам медихад:

¹ Зиёд - зиёдагӣ кунам

² Худованд - подшоҳ, соҳиб.

Модари майро бибояд кард қурбон,
 Баччаи ӯро гирифтӣ кард ба зиндон.
 То нахӯрад шир хафт маҳ ба тамоми
 Аз сари урдибиҳишт¹ то буни обон².
 Боз ояд ба ҳушу ҳол бубинад,
 Қуш барорад, бинолад аз дили сӯзон.

Қасидаҳои Рӯдакӣ аз он ҷумла Модари май, ба он гувоҳӣ медиҳанд, ки гарази шоир аз идеализатсияи мамдӯхонаш он аст, ки онҳоро ба инсофу диёнат, долгустарӣ, раиятпарварӣ ва химояти Ватан ташвиқ намояд. Албатта, он сифатҳои олиро дар шахсияти ҳокимони замон дидан мумкин набуд. Дар пораҳои боқимондаи қасидаҳои Рӯдакӣ бо роҳҳо, шеваҳо ва усулҳои гуногун ба мамдӯхон нисбат дода шудани сифатҳои олии инсонӣ ва сиёсатмадорӣ ба назар мерасад. Шоир ба ташбеҳу маҷоз ва истиора, тазоду муқобила ва иғроқ, талмех, таҷниси, музораа, ихом ва дигар санъатҳои бадеӣ користонҳои ҷангии мамдӯх, хусусан пирӯзҳои ӯро бар бадхоҳону бадандешони мулку давлат ситоиш намуда, воломанишию ростӣ, саховату шучоат адлу иқтидор, ҳиммат, хирадмандӣ ва амсоли инро ташвиқ менамояд. Қасидаи Дар мадҳи вазир Абӯтайиб Тоҳири Мусъабӣ низ санои ҷӯду аторо фаро мегирад.

Мамдӯҳи асосии Рӯдакӣ Насри II ибни Аҳмади Сомонӣ буд. Насро Рӯдакӣ чун Рустам роду дар саховат чун Ҳотам ҳатто аз ӯ волотар, заковатманд, дар набард мисли Рустам шердилу мард, балки бартар тасвир мекунад:

Ҳотами Тойӣ тӯй андар саҳо,
 Рустами Дастон тӯй андар набард.
 Не, ки Ҳотам нест бо ҷуди ту род,
 Не, ки Рустам нест дар ҷанги ту мард.

Ба ҳамин тариқ, Рӯдакӣ вазифаи граждани адабиётро дуруст дарк намуда, эҷодиёти худ ва пеш аз ҳама асарҳои мадехавиашро ба сиёсати давлати замони худ тобеъ гардонда, ба ин васила барои давлати ягонаи мутамаркази миллӣ фаъолият нишон дод.

ҚАСИДАИ ПИРӢ

Ин қасида шомили 34 байт буда, дар баҳри мучтасси мусаммани мақсур суруда шудааст.

Аз ҷиҳати мавзӯ Қасидаи пирӣ шарҳиҳои буда, шоир онро дар айёми пирӣ ва рӯзҳои саҳти зиндагӣ навиштааст. Дар ин қасида Рӯдакӣ лаҳзаҳои муҳимтарини ҳаёти худ, хусусан гардишҳо ва баландию пастиҳои онро ба ёд меорад. Аммо ин ба ёд оварданҳо нақли одии саргузашти шоир, баёни сатҳии ҳоли ӯ ва зикри холии воқеаҳои

¹ Урдибиҳишт - моҳи дуюми соли тоҷикӣ (21 апрел - 21 май).

² Обон - моҳи ҳаштуми соли тоҷикӣ (23 октябр - 21 ноябр).

таърихӣ набуда, аз заминан мушохидаҳо, натиҷагирӣҳо, баёни ҳаяҷони пурзӯр, андешаҳои амиқ ва тафаккури ҷиддӣ асари асили санъат эҷод гардидааст. Шоир гузаштан ширини афсонавӣ ва ҳозираи талхи воқеии худро ба муҳокима гузошта, аз тафовути он натиҷаи ибратбахш мегирад. Аз ин ҷиҳат онро ҳулосан фалсафӣ ва ҷамъбасти иҷтимоии зиндагии дурудароз, пургардиш ва пурмазмуни устод Рӯдакӣ шумурдан мумкин аст.

Қасидан пирӣ аз ҷиҳати устухонбандӣ ба панҷ қисмат ҷудо мешавад:

1. Дар чор байти аввал шоир хабар медиҳад, ки фалокате ба сараш омадааст ва аз таъсири он дандонҳояш ҳама рехтаанд. Вай қасидаро бевосита аз баёни воқеа сар мекунад. Дар ҳамин ҷо бо ташбеҳҳои олии васфи дандонҳои шоир ва бо ҳасрату андӯҳ фалокати расида ба қалам дода мешавад. Вале шоир таъкид менамояд, ки ин алами ҷонҷӯ аз бахти бад, яъне наҳси Кайвон ва пирӣ, яъне рӯзгори дароз набуда, ба қазон Яздон, яъне ба воқеаҳои рӯзгор вобаста аст:

Маро бисуду фурӯ рехт хар ҷӣ дандон буд,
Набуд дандон, ло, бал¹ чароғи тобон буд.
Сапеду симзада буду дурру марҷон буд,
Ситораи сахарӣ буду қатраборон буд.
Яке намонд кунун з-он ҳама, бисуду бирехт,
Чӣ наҳс² буд? - Ҳамоно, ки наҳси Кайвон буд.
На наҳси Кайвон буду на рӯзгори дароз,
Чӣ буд? Ман битӯям: қазон Яздон³ буд.

2. Пас аз ин Рӯдакӣ дар чор байти баъдина, ки як навъ ручӯи фалсафист, масъалаи ҳамеша дар ҳаракату тараққӣ будани олам, ҳеҷ гоҳ сукути мутлақ надоштани он, ҳамеша аз шакле ба шакли муқобил ва аз ҳолате ба ҳолати акси он тағйир ёфтани ҳастиро ба қалам мелиҳад. Шоир дар натиҷаи амиқ омӯхтани дунёи воқеӣ ба ҳулосан амиқу фалсафие расидааст, ки олами моддӣ якҷел ва якранг наистода, бо гардиши фалак ва гузашти айём ҳаёт аз сифате ба сифате табдил меёбад. Аз ин рӯ кӯҳна нав мешавад, биёбон гулистон, боғ харобазор ва баръакс. Аз ин маълум мешавад, ки Рӯдакӣ дар ҷаҳонбинии худ то ба давраҳои фаҳмиши диалектикаи ибтидоӣ расида будааст. **Диалектика калимаи ҷонӣ буда, шикшифоферо мефаҳмонад, ки бо тамоми мураккабӣ, пуррагӣ ва зиддиятҳои дохилиаш ҷараён меёбад.** Ба ин байтҳо диққат намоед:

Ҷаҳон ҳамеша ҷу ҷашмест, гирд гардон аст,
Ҷамеша то бувад оин-ш гирдгардон буд,
Ҷамон ки дармон бошад, ба ҷон дард шавад
Ва боз дард ҳамон, к-аз нахуст дармон буд.
Кухан кунад ба замоне ҳамон кучо нав буд
Ва нав кунад ба замоне ҳамон, ки хулқон⁴ буд.

¹ Ло, бал - не балки.

² Наҳс - касофат.

³ Қазон Яздон - тақдирӣ азали.

⁴ Хулқон - кухан, фарсуда.

3. Қисмати сеюми касида (байтҳои 9-23) саргузашти шахсии шоирро дар ҷавонӣ нақл мекунад. Дар ин ҷо шоир шахсияти худро чун ҷузвӣ табиат ва ҷамъият мавриди тасвир қарор медиҳад. Аз ин рӯ тазодҳои олам барои зиндагии ӯ низ татбиқшаванда мебошанд. Рӯдакӣ бо хитоби муассир ҳусн ва айёми навҷавонии худро бо шавқ ба ёд меорад: ӯ ҷавонест бо қомати раъно, рӯяш мисли дебо, мӯйҳояш ба сони қатрон сиёҳ, зулфонаш чун ҷавгон, дар ҳама ҷо меҳмони азиз аст, чунон шоду хуррам аст, ки ҷӣ будани ғам, ҳатто ташвиши аёлу фарзандонро намедонад, рӯзхояшро бо айшу шодмонӣ мегузаронад, дили хубрӯёнро мебарад. Вале сифати асосии шоир дар ин айём он аст, ки ӯ, ки дилаш ҳазонаи ганҷи сухан буд, дар шоирӣ ном бароварда, маҳз бо шеър матнини худ дили мардумонро нарм мекард, ин ҳунар ӯро бо мардуми сухандон наздик гардонда буд. Ин қисмати шодмонӣбахши касидаро суруди ҷавониву қомонӣ номидан мумкин аст. Ҳангоми сурудани ин қисмат шоир ғаму қулфати худро тамома фаромӯш кардааст:

Дилам ҳазонаи¹ пурганҷ буду ганҷ-сухан,
 Нишони номаи мо мӯҳру шеър унвон буд.
 Ҳамеша шоду надонистаме, ки ғам ҷӣ бувад,
 Дилам нишоту тарабро фарох майдон буд.
 Басо дило, ки ба сони ҳарир² қарда ба шеър,
 Аз он сипас, ки ба қирдори сангу сандон буд.
 Ҳамеша ҷашмам зӣ зулфакони ҷобук буд,
 Ҳамеша ғӯшам зӣ мардуми сухандон буд.

4. Рӯдакӣ дар қисмати чоруми касида (байтҳои 24-33) мақоми ҷамъиятӣ, шӯҳрату азамати шоирӣ ва нуфузу эътибори худро дар дарбори Сомониён ва назди аъёну ашрофи олимартабаи дигар ба хотир меорад. Дар ин қисмат ҷило, шиддат, ҷӯшу валвала ва нишотбахшии қисмати пешини дида намешавад. Шоир акнун гузаштаи гуворон худро ботамкин, ҳатто бо оҳанги каме ғамангез баён мекунад. Вай мисли булбул нағмасаро, унси родмардон, пешкори мирон, мӯътабари подшоҳон, азизи деҳқонони (ашрофзодагонӣ) номвар, ҳатто шоири Хуросон, яъне шоири тамоми кишвар буданашро таъкил менамояд. ӯ аз оли Сомон тарбия ёфта ва аз ҳокимон инъомҳои калон гирифтаанашро хотирнишон мекунад. Ҳатто боифтихор мегӯяд, ки замоне буд, ки шеърӣ ӯро тамоми ҷаҳон бо таҳсину офарин мешунид. Вале ҳамаи ин бахти дурӯгини зудгузаре беш набудааст. Аз ин ҷиҳат, аз гуфтори Рӯдакӣ дар ин қисмат оҳанги ҳасрат ба ғӯш мерасад:

Шуд³ он замона, ки ӯ унси родмардон⁴ буд,
 Шуд он замона, ки ӯ пешкори мирон буд.

¹ Ҳазона - ҳазина.

² Ҳарир - абреши, шохӣ, матои нозуки абрешиӣ.

³ Шуд - гузашт.

⁴ Родмардон - одамони олиҳиммат, одичаноб, сахӣ.

Ҳамеша шеъри варо зӣ мулук девон аст,
Ҳамеша шеъри варо зӣ мулук девон буд.
Шуд он замона, ки шеъраш ҳама ҷаҳон бишнуфт,
Шуд он замона, ки ӯ шоири Хӯросон буд.

5. Ҷаҳор қисмати аввали Қасидаи пирӣ бо роҳи тазод, муқобилгузори ҳодисаҳо, ташбеҳ, такрор ва таъкидҳо роҳи тайқардан қаҳрамони лирикӣ, яъне шоир, дигаргуниҳои рӯҳию ҷисмонӣ ва мақоми ҷамъиятии ӯро бо тамоми болоравихояш нишон медиҳад. Вале дар қисмати панҷум, ки танҳо аз байти охирин иборат аст, натиҷа гирифтани мумкин аст, ки шоир аз ҳамаи ин мақомҳо аллақай афтода, берун аз дарбор ҳаёт ба сар мебардааст. Ин фикрро раифи “буд” ва ҷор байти аввали қасида низ қувват медиҳад. Бо ҳама азобу кулфатҳо шоир ба таназзули эҷодӣ роҳ наметабдил, ӯ боз дар ҷустуҷуст:

Кунун замона дигар гашту ман дигар гаштам,
Асо бисёр, ки вақти асою анбон буд.

Пандҳои Рӯдакӣ

Зиндагӣ дар назари Рӯдакӣ якнавохт нест. Ӯ дар кӯҳаншуданҳо, навшавиҳо, ҷои вайронихоро гирифтани ободониҳо ва баръакс, ба харобиҳо мубаддал гардидани ободииҳо ва тазоди табиат ҳаракати доимии ҳаёт ва мавҷудотро мебинад. Ӯ қонуни диалектикӣ пайдоиш ва нест шудани ҳаётро дарк намуда, аз он доир ба моҳияти ҷаҳони модӣ ва сиршти ҳаёти инсонӣ ҳулосаҳои ибратбахш мебарорад. Шоир мазмуннокӣ ва ширинии зиндагии одамро дар партави кӯтоҳ будани умр ва ҳатмӣ будани марг ба қалам медиҳад. Аз рӯи ақидаи ӯ, модоме ки шахс наметавонад, ки ҷисман зиндагии ҷовидонӣ ёбад, зарур аст, ки бо амали писандида ва корҳои шоиста номи нек ба даст орад. Ҳамин номи нек барои инсон умри бобақост. Азбаски шодӣ ва хурсандии ҷаҳон низ пайдор нестанд, инсон бояд, ки фурсатро ганимат шуморад, аз лаҳзаҳои гуворо дуруст баҳра гирад, бо тинати пок, ахлоқи нек, корҳои хуб, тараххум ба дармондагон, меҳр варзидан ба мардум, хизмат ба халқ ва хуш гузаронидани умр зиндагии хушро пурмазмун гардонад. Тамоми фикрҳои пандомезу ахлоқии Рӯдакӣ аз ҳамин ақидаи ӯ сарчашма мегиранд.

Дар панду андарз ва ҳикматҳои Рӯдакӣ мазмунҳои умумии инсонӣ, аз қабилӣ тарғиби илму дониш, раҳму шафқат, рафоқату дӯстӣ ва кӯшишу кор ҷои асосиро мегиранд. Шоир бо ин роҳ дар тарбия намудани инсонии комил ва парвардани ахлоқи хуб то имрӯз ҳисса мегузорад. Вай ақида дорад, ки барои дарки ҳақиқати зиндагӣ кас бояд ақлу донишро кор фармояд. Вай ба воқеаю ҳодисаҳо бо ҷаҳми хирад нигариста, кӯшиш намояд, ки моҳияти онро фаҳмад, ба дилани намуди зоҳирӣ маҳдуд нашавад, аз мушоҳидани воқеаҳо ба ҳулосаҳои рӯякӣ

фирефта нагардад. Ў ақлу донишро ба тарзи шоирона чашми дил меномад ва панд медиҳад:

Ба чашми дилат дид бояд ҷаҳон,
Ки чашми сари ту набинад ниҳон.
Бад-ин ошкорат бубин ошкор,
Ниҳонетро бар ниҳонӣ гумор¹

Азбаски Рӯдакӣ таҷрибаи зиндагиро нахустмуаллим ва роҳбари асосии инсон барои пешрафт ва ҳалли мушкилиҳо мешуморад, даъват менамояд, ки ҳар як шахс онро омӯзад. Шоир таъкид мекунад:

Бирав, зи таҷрибаи рӯзгор баҳра бигир.
Ки баҳри дафъи хаводис² туро ба кор ояд.

Вале таҷрибаи рӯзгорро фақат аз рӯи илму дониш дарк намудан мумкин аст. Бинобар ҳамин, инсон барои он ки хирадманд шавад, даставвал бояд дониш омӯзад. Ба фикри Рӯдакӣ, ки хеле ҳаётист, дониш хирадро сайкал медиҳад, чун ҷароғи равшанкунандаи роҳи зиндагӣ ба инсонҳо роҳи нек нишон медиҳад, аз ҳама бадихо, зарарҳо ва офатҳо ўро ҳимоят менамояд ва дар чашми мардум шахси донишманд на хирадмандро мӯхтарам мегардонад. Пас инсонии ҳақиқиро зарур аст, ки илм омӯзад, дониш андӯзад ва ҳунар ёд гирад. Ин сифатҳо дараҷан баланди макоми ҷамъиятии касро таҷассум мекунанд. Фарҳанг дараҷан олии пайвастагии ақл, дониш, маърифат, алаб ва маданият мебошад. Рӯдакӣ онро беҳтарин сарвати маънавии инсоният шумурда, аз он ҳар чӣ бештар баҳра бардоштанро талқин мекунад:

Ҳеч ганче нест аз фарҳанг³ бех,
То тавонӣ, рӯй бар ин ганч нех.

Шоири инсондӯст, чун муаллими ахлоқ тарафдори он аст, ки фарзандон бо одоби писандида, ахлоқи нек, ҳунар ва дараҷан илму дониш номбардори падару модар, аҷдод, миллат ва халқу ватани худ бошанд. Фарзандон набояд ба аслу насаби худ мағрур шаванд, зеро аз донишу хирад ва обрӯи падарон ба фарзандони ноқобилу нолоиқ нафъе нест:

Эй дарего, ки хирадмандро
Бошад фарзанду хирадманд не.
В-арчи алаб дораду дониш падар,
Ҳосили мерос ба фарзанд не.

Баръакс, устод Рӯдакӣ ба шахсони ҳамадон, ки мисли дарё ҳамаро аз илми худ шодоб мегардонанд, бо эҳтиромӣ ғавқулодда нигариста, аз дониши онҳо шод мегардад:

Тан-т яку чоң якеву чандин дониш,
Эй ачабо, мардумӣ ту ё дарёй?!

¹ Гумор - воғузоштаи, ҳавола кардан.

² Хаводис - ҳодисаҳо.

³ Фарҳанг - дониш, илм, маърифат.

Дар панду хикматҳои Рӯдакӣ масъалаҳои ташвиқи далерии мардӣ, меҳр варзидан ба инсонҳо, муҳаббат ба кишоварзу ҳунарманд, кӯшишу қор, некӣ, саховат, дӯстию рафқат, шафқату мурувват нисбат ба дармондагон ва амсоли инҳо ҷои муҳимро мегирад. Ин сифатҳоро кас бо роҳи фаъолтар намудани қобилияти худ ва побанд нашудан ба тақдир зиёд мекунад. Аммо шоир қаноат, сабр, бурдборӣ, тавозӯӣ, фурутанӣ ва хоксориро бо роҳи маҳдуд гардонидани нафс, пешгирии орзую ҳавасҳои беҳуда ва худдорӣ аз бадӣю зиштӣ тарғиб менамояд:

Гар бар сари нафси худ амири, мардӣ,
Бар кӯру қар ар нукта нагирӣ, мардӣ.
Мардӣ набувад фитодаро пой задан,
Гар дасти фитодае бигирӣ, мардӣ!

Ба ақидаи Рӯдакӣ, барои инкишофи шахсияти инсон бар замми андӯхтани дониш ва ба қор бурдани таҷрибаи рӯзгор тани сиҳат, феълӣ атвори нағз, номи нек ва хирад низ зарур аст. Ҳар касе соҳиби ин ҷаҳор неъматҳои илоҳӣ бошад, инсонӣ хушбахт аст ва метавонад, ки бе ташвиш зиндагӣ ба сар барад:

Ҷаҳор чиз мар озораро зи ғам бихарад:
Тани дурусту ҳӯи неку номи неку хирад.
Ҷар он кӣ эзидаш ин ҳар ҷаҳор рӯзӣ қард,
Сазад, ки шод зияд ҷовидону ғам нах(в)арад.

Ҳамаи ин далолат бар он мекунад, ки ҳар як фард бояд пеш аз ҳама барои ҳештаншиносӣ, муайян намудани мақоми худ дар ҷомеа ва тақдирӣ ояндаи ҳеш мубориза барад:

Замона аспу ту роиз¹, барои ҳешат тоз,
Замона гӯю ту ҷавгон, барои ҳешат боз!

Набояд аз хотир баровард, ки дар баробари дороён одамони бенаво ва мӯхтоҷ кам нестанд. Рӯдакӣ аҳволи вазнини аҳли меҳнат ва нодоронро бо зиндагии бофароғати давлатмандон муқоиса намуда, мегӯяд:

Басо касо, ки бара(а)сту фарҳаша² бар хонаш,
Басо касо, ки ҷавин нон ҳаме наёбад сер.

Вале аз ин набояд ғамгин шуд ва гусса хӯрд, балки шоиста он аст, ки ҳар кас ба бизоати худ қонеъ бошад, ба зиндагии серу пури дигарон ҳасад набарад, ба рӯзгори онҳое нигарад, ки зиндагии аз ӯ бадтар доранд ва шукр намояд, ки хоҳири ҷамъ ва ҳаёти осоишта дорад:

Бо дода қаноат куну бо дод бизӣ,
Дар банди тақаллуф машав, озод бизӣ.
Дар беҳ зи ҳуде назар макун, гусса махӯр,
Дар кам зи ҳуде назар куну шод бизӣ.

¹ **Роиз** - савор, ҷобуқсавор.

² **Фарҳаша** - нони қандинӣ, ки дар мағзаш мавиз ҳам дорад.

Суханвари бузург дӯстӣ ва рафоқатро барои ҳаёти одам эҳтиёҷи табиӣ мешуморад. Вай дӯсти ҳақиқӣ ва бегаразро меписандад. Аммо инсон набояд бо дӯстони мавҷудааш қонё шавад. Одами нек ҳамеша хоҳони некию сулҳ аст. вай ба ҷангу фитнаю ғавго бо нафрат менигарад. Инсони ҳақиқӣ хавфнок будани душманро доништа, на танҳо бо он муросою мадуро ва созиш мекунад, балки қушиш менамояд. ки бо рафтори ибратбахш, муомилаи сулҳхоҳона ва суханони нарм душманро ба худ дӯст гардонад. Дар ҳақиқат ҳам, бо душман дӯстӣ ҷустан ва душманро дӯст гардонидан мардонагии шоёнӣ таъриф аст. Дӯст ёру маладгори инсон ва аз бародари ӯ ҳам беҳтар аст. Як душман доштан ҳам, меғӯяд Рӯдакӣ, барои одам зиёдатиш, чунон ки ҳазор дӯст камӣ мекунад:

Маялфанҷ душман, ки душман яке
Фузун аст, дӯст ар ҳазор, андаке.

Инсондӯстӣ волотарин ғояест, ки Рӯдакӣ дар тамоми эҷодиёти худ тарғиб мекунад. Нигоҳ доштани ҳашм, нафрат ба мардумозорӣ, ҳазор аз зулму ситам, мазаммати қуштору рехтани хуни ноҳақ, дур будан аз ҳама гуна ахлоқи нописанд мазмуни андарзҳои лиғари Рӯдакист. Дар ин қабил андарзҳо таъкид мешавад, ки подоши бадӣ ҳатман бадӣ буда, бадқарда рӯзе ба ҷазо хоҳад расид:

Чун тег ба даст оӣ, мардум натавон қушт,
Наздики худованд бадӣ нест фаромушт.
Ин тег на аз баҳри ситамгори карданд,
Ангур на аз баҳри набиз¹ аст ба чархушт².
Исо ба раҳе дид яке қушта фитода,
Ҳайрон шуду бигрифт ба дандон сари ангушт,
Гуфто, ки киро қуштӣ, то қушта шудӣ зор?
То боз кӣ ӯро биқушад-он кӣ туро қушт.
Ангушт макун ранча ба дар қуфтани кас,
То кас накунад ранча ба дар қуфтани мушт.

Ҳангоми муҳокимаи ҷангу сулҳ Рӯдакӣ ҳамеша ташвиқи сулҳро пеш гузошта, ҷанг, фитна ва ғавгоро чун қори беҳирадон талқин менамояд:

Ҳама наюшан³ хоҷа⁴ ба неқӯию ба сулҳ аст,
Ҳама наюшани водон ба ҷангу фитнаву ғавғост.

Кам гуфтани забонро аз ҳарза нигоҳ доштан аз сифатҳои беҳтарини одамиет ва баръақс забони сурх сари сабзро барбод дода, метавонад, ки ба кас қулфатҳо биёрад:

Замона гуфт маро: “Ҳашми хеш дор нигоҳ,
Киро забон на ба банд аст, пой дар банд аст”.

¹ **Набиз** - шароб, май.

² **Чархушт** - дастгоҳе, ки ширин ангурро ҷудо мекунад.

³ **Наюша** - гуш додан, маслиҳат назирӯфтан.

⁴ **Хоҷа** - ин ҷо ба маънои донишманд.

Бадтарин шахс сифла, яъне каси бадгавҳари мунофиқ, дурӯя ва бадкирдор аст. Шоир ин қабил одамро ба мор ташбеҳ медиҳад, онҳоро ислохнопазир мешуморад, оқибати дӯстӣ бо онҳо фақат пушаймонӣ буда, дурӣ чустан аз онҳо вочиб аст:

Морро харчанд бехтар парварӣ,
Чун яке хашм оварад, кайфар¹ барӣ.
Сифла таъби мор дорад беҳилоф,
Чаҳд кун, то рӯи сифла нангарӣ.

Панду насихатҳои Рӯдакӣ дурдонаҳои тобиноки ганчинаи ҳикмати ҳалқи моро ташкил мекунанд. Онҳо аз имтиҳони таърих гузашта, чун ҳикмати рӯзгорон боқӣ мондаанд. Онҳо барои покни ахлоқ, кӯшишу қор, хизмат ба халқ, мудофияи обу хоки Ватани азиз ва равшан гардонидани дилҳо хизмат мекунанд:

1. Некбахт он касе, ки доду бихӯрд,
Шӯрбахт он ки ӯ нахӯрду надод.
2. Чӣ хуш гуфт он мард бо он ҳадеш²
Макун бад ба кас, гар нахоҳӣ ба хеш.
3. Андар балои саҳт палид оранд
Фазлу бузургмардию солорӣ.

Пандҳои Рӯдакӣ бисёр гиро ва пуртаъсиранд. Чунки онҳо баробари ҳикмомез будан бо суҳанҳои обдор, санъати баланд, афкори фалсафӣ ва ташбеҳҳои равшан эҷод гардидаанд. Бубинед оқибати зиндагии инсонро ӯ чӣ гуна баён мекунад:

Гӯспандему чаҳон ҳаст ба кирдори нагил³,
Чун гаҳи хоб шавад, сӯи нагил бояд шуд.

Маҳорати шоирии Рӯдакӣ

Барои муайян кардани мақоми таърихӣ Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ дар шеъри тоҷикӣ ва умуман форсӣ қабл аз ҳама ба чунин савол ҷавоб додан лозим аст: Ҳунари шоирии Рӯдакӣ ва сирри маҳбубияти осори ӯ дар чист? Ҷавоби кӯтоҳи ин савол чунин аст: назми Рӯдакӣ аз ҷиҳати мундариҷа пурра ва аз лиҳози шакл расо буда, тамоми масъалаҳои зиндагии иҷтимоии замони шоир ва орзуи омили халқро инъикос намуда, дониши он давраро таҷассум менамояд ва бо мазмунҳои наҷиби умуминсонӣ орошта шудааст. Дар баробари ин, тамоми ашъори Рӯдакӣ бо санъати баланди шеърӣ суруда шудааст.

Санъати баланди шеъри Рӯдакӣ дар чӣ зоҳир мегардад? Худи Рӯдакӣ мегӯяд:

¹ **Кайфар** - пушаймонӣ.

² **Ҳадеш** - қадбону, соҳибхоназан.

³ **Нагил** - хобгоҳи рама.

Чу дурпош гардал ба маънӣ забонам,
Расад мархабо аз замину замонам.

Аз ин порчаи шеърӣ маълум мешавад, ки ашъори Рӯдакӣ ханӯз дар замони зиндагии шоир бо бадеияти баланд, зебоию хушоҳангӣ ва фараҳбахшӣ писанди хосу ом гардида будааст.

Пеш аз ҳама устод Рӯдакӣ маъниҳои бузургро дар шаклҳои осону оддӣ ҷой медихал. Ба қавли худӣ шоир шеъри ӯ шеърест “Лафз ҳама хубу ҳам ба маънӣ осон”. Ин услуби эҷодӣ аст, ки баъдҳо **сахли мумтанеъ** ном гирифт. Сахли мумтанеъ равиши эҷодӣ аст, ки шеърҳои бо ин услуб эҷодгардида дар дидан осон, дар ифода соддаю раван, дар маънӣ пургунҷоишу ҳаяҷонбахш, аммо дар офаридан душвор мебошанд. Ойро бо ифодаи имрӯза соддагии олии гуфтан мумкин аст. Услуби эҷодии устод Рӯдакӣ сахли мумтанеъ буда, ӯ дар шеъри тоҷикӣ бунёдгузори ин услуби эҷодӣ мебошад. Вай аксар аз калимаҳои оддӣ мисраъ ва байтҳои пурмазмун месозад. Аммо ин калимаҳои оддӣ ба воситаи ҷобачокунии онҳо, таносубашон бо ҳамдигар аз рӯи истифодаи шоир, ташбеҳу тазод ва муқобилгузори маъноӣ нав касб намуда, ба унсурҳои бадеӣ табдил меёбанд. Мисли “Рух карда ба нохунон шудгор”, “Кас барнадоштаст ба дасте ду харбуза”, “Санҷиду челон ба ду нима шуда”, “Зи дидор хезад ҳама орзу”, “Сафед барф баромад ба кӯҳсори сиёҳ”, “Дилам чун арзане ишки ту кӯҳе, - Чӣ сойи зери кӯҳе арзанеро?”, “Бе ту маро зинда набинад, - Ман зарраам, ту офтобӣ” ва ғайра. Аксар Рӯдакӣ ташбеҳу тазод ва муқобилгаро ҳамроҳ дар як ҷо (арзан-кӯҳ) қор мефармояд, ки қуввати шеърро ба маротибаҳо меафзояд. Истифодаи муқобилгаро низ Рӯдакӣ дӯст медорад:

Ин ғам, ки марост, кӯҳи Қоф аст, на ғам,
Ин дил, ки турост, санги хорост, на дил.

Ин қори Рӯдакӣ ба ибораи худаш аз санги хора байти парниён, яъне шеъри нафис сохтан аст. Устод мефармояд:

К-аз шоирон навад манаму нагувора¹,
Як байти парниён кунам аз санги хора.

Рӯдакӣ ба воситаҳои бадеии мураккаб қордор намешавад. ӯ аз лафзбозӣ, дурӯғ ва муқобилҳои маҳз барҳазар аст. Вай аз рӯи сикк сухан мегӯяд.

Ҳам дар мадҳ, ҳам дар ашъори ошкӯна ва ҳам дар навъҳои дигари назм Рӯдакӣ ташбеҳ ва муқобилро зиёд ва гуворо ба қор мебарад. Мисли:

Бихандад лола бар сахро ба сони чехран Лайло,
Бигиряд абр бар гардун ба сони дидан Мачнун.
Зи оби ҷӯй хар соат ҳаме бӯи гулоб ояд,
Дар ӯ шустаст пиндори нигори ман рухи гулгун.

¹ **Нагувора** - шоири бисёрғӯй, ғӯйиҳои суханони наву тоза.

Дар китобҳои таъриху тазкира ривояте ҳаст, ки Рӯдакӣ аз модар нобино ба дунё омадааст. Ин акидаро баъзе олимони имрӯза ҳам ҷонибдоранд. Аммо шеърҳои манзараӣ, ташбеҳо, тазодҳо ва муболиғҳои шоир ин фикрро рад менамояд. Рӯдакӣ на фақат бино, балки бисёр мушоҳидакор ва борикбин буд. Дар байти поён дамидани бунафшаҳои навхези баҳорӣ ба мавҷи оташаки гӯгирди навдаргирифта монанд карда мешавад, ки кас онро то набинад, тасаввур ва тасвир карда наметавонад:

Бунафшаҳои тарӣ хел-хел сар баркард
Чу оташе, ки ба гӯгирд бардавид кабуд.

Нигориши **ҷаман**, **ҳазон** ва **ҳусн** дар қитъаи зерин низ ҳамин мағлабро далолат мекунад:

Ҷамани акро ҳазонӣ агар,
Гулшани ишкро баҳор туй.
Ишкро гар паямбарӣ, лекин
Ҳусро офаридагор туй.

Маҳорати шоирини Рӯдакӣ танҳо бо тасвири манзараҳои ба ҷашм намоён маҳдуд намешавад. ӯ баробари мучассам намудани ашё салосат, нишотоварӣ, гӯшнавоз ва самимӣ будани шеърро таъмин менамояд:

Зулфи туро чим кӣ кард? - Он кӣ ӯ
Холи туро нуктаи он чим кард.
В-он даҳани танги ту гӯйӣ касе
Донакаке нор¹ ба ду ним кард.

Майли Рӯдакӣ ба истеъмоли маҷозу киноя ва тавсиф низ зиёд аст. Аммо ӯ истиораро кам истифода мебарад. Ҷаман санъатҳои лафзӣ маънавии ашъори Рӯдакӣ ва суварӣ ҳаёли ӯро ном бурдан шарт нест. Вале барои тавсиф як мисол меорем:

Бе рӯи ту хуршеди **ҷаҳонсӯз** мабод!
Ҷам бе ту ҷароғи **оламафрӯз** мабод!
Бо васли ту кас чу ман бадомӯз мабод!
Рӯзе, ки туро набинам, он рӯз мабод!

Рубоии зеринро шоир бидуни истифодаи ягон феъл сохтааст. Вале дар он ба воситаи якто-якто пайдо шудани ашён тасвиршаванда ва ташбеҳои онҳо ба чизҳои дигар ҳаракати динамикӣ ҳис карда мешавад. Дар ниҳоят ҳам чехраи маъшука ва ҳам манзараи табиати зинда-бахри сокити, ки омодаи талотум аст, зераш садаф ва киштии оҳистагард дар мобайни мавҷҳои он баҳр пеши назар ҷилвагар мешавад:

Рӯят-дарёи ҳусну лаълат-марҷон,
Зулфат-анбар, садаф-даҳан, дур-дандон.

¹ Нор - анор.

Абрӯ-киштию чини пешонӣ-мавҷ.
Гирдоби бало-габгабу чашмат-тӯфон.

Хотирнишон кардан лозим аст, ки дар рубоии боло дарё на ба маънои имрӯза, балки чунон ки дар пешонӣ, габгаб, чашми маҳбуба ва аз сӯи дигар марҷон, анбар, садаф, дур, киштӣ, мавҷ, гирдоби тӯфон ба ҳам бaсе муносибанд. “Дарё”, яъне баҳр дар китъаи поён ташбеҳкунандаи ҷаҳон буда, аз он ҷаҳат бо киштие гузаштан осон аст, ки аз нақӯкорӣ сохта шуда бошад:

Ин ҷаҳонро нигар ба чашми хирал,
Не бад-он чашм, к-андар ӯ нигарӣ.
Ҳамчу дарёст, в-аз нақӯкорӣ
Киштие сох, то бад-он гузарӣ.

Тасвири аъҷӯбакоронаи манзараи сахни ҷаман ва табиқи шудани зимистон ба баҳор ба воситаи дами сарди даӣ-зимистон, ки ба нафаси дарандаҳо гургу паланг ташбеҳ дода мешавад, ифода гардида, ороста шудани он ба китоби Монӣ Аржанг монанд карда шудааст:

Он сахни ҷаман, ки аз дами даӣ
Гуфтӣ дами гург ё паланг аст.
Акиун зи баҳори монавитабъ
Пуриакшу нигор ҳамчу Жанг аст.

Барҷаётагии маънӣ, ҳаракати мавзун ва мазмуни пурраи шеър дар рубоии поён ба воситаи саволу ҷавоб чун лаҳзаи драмавӣ дар шакли дилписанд ифода гардидааст:

Омад бари ман. Кӣ? Ёр. Кай? Вақти сахар.
Тарсанд. Зи кӣ? Зи хасм. Хасмаш кӣ? Падар.
Додам-ш ду бӯса. Бар кучо? Бар лаби тар.
Лаб буд? На! Чӣ буд? Акик! Чун буд? Чу шакар!

Ғоҳе устод Рӯдакӣ бо тағйир додани як ҳарф маъниро тамоман дигар мекунад:

Бо сад ҳазор мардум танхой,
Бе сад ҳазор мардум танхой.

Шеъри Рӯдакӣ дар баробари мазмуни ғоя аз ҷиҳати шакл, услуб, забон ва воситаҳои бадеӣ аз адабиёти дафъин халқ нотиқо мегирад. Шоир аз ин ғайр дар ҳақиқат ҳам фаровон истифода мебарад. Ӯ Калилаю Димна ва Синдболнома барин асарҳои халқиро ба риштаи назм кашидааст. Вай гуфтораширо бо ибораю таъбирҳои халқӣ, мақолу зарбулмасалҳо зеб медиҳад. Бисёр ҳикматҳои худӣ ӯ низ ҳукми зарбулмасалу мақолро гирифта, ба ҳазинаи эҷодиёти халқ ворид шудаанд. Рӯдакӣ таъриху асотири халқи моро хуб медонист. Ҳамаи иро ӯ барои образфаринӣ ва таъсири эмотионалии шеъри худ ба кор мебард. Рубоҳои Рӯдакӣ таронаҳои халқиро ба хотир меоранд:

Гули баҳорӣ,
Бути таторӣ,
Набид¹ дорӣ,
Чаро наёрӣ?

Набиди равшан²
Чу абри баҳман³
Ба назди гулшан
Чаро наборӣ?

Чистон навъи адабии фолклорист. Рӯдакӣ аввалин намунаҳои хуби китобии онро додааст. Масалан, дар чистони зайл ба воситаи мачозу ташбеҳҳо аломатҳои назарраси каламро чунон баён мекунанд, ки кас онро зуд ёфта метавонад:

Лаини равандаст, гуш нею суханёб,
Гунги фасех аст, чашм нею ҷаҳонбин.
Тезин шамшер дораду равиши мор,
Колбади ошикону гунаи гамгин.

Ба ғайр аз ин, латофати шеъри Рӯдакӣ дар тозагии забони суфтаю пухтаи он хувайдо мегардад. Рӯдакӣ на ба забони кӯхнашудаи шоирони асри IX майл мекунад, на дар осораш калимаю ибораҳои арабиро зиёд кор мефармояд ва на ба лаҳҷаи маҳаллӣ шеър менависад. Вай нахустин суханварест, ки забони адабии тоҷикиро дар шеър бисёр мавзун, содда ва хамафаҳм кор мефармояд.

Рӯдакӣ - асосгузори адабиёти тоҷику форс

Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ суханварест, ки ханӯз дар замони зиндагӣ хамчун саромад ва устоди бузурги шоирон эътироф шудааст. Ӯро муосиронаш хангоми дар кайди ҳаёт будан чун пешвои аҳли адаб шинохтаанд. Уивонҳои қофиласолори назм, соҳибкирони шоирӣ, маликушшуаро ва одамушшуаро ба ин далеланд. Дар давоми беи аз ҳазор сол бузургони илму адаб ба устоди устодон, тавонотарин шоир ва некӯсухану матингуфтор будани Рӯдакӣ қонил будаанд. Чунин рутбаҳои баландро гирифтани Рӯдакӣ фақат гуфторӣ шоирона ва таърифи маҳз нест. Устод Рӯдакӣ ба ин мақоми баланд дар натиҷаи фаъолиятҳои фидокорона дар устувор гардонидан ва тақомулу таракқи додани назми форсизабонон сазовор гардидааст.

Хусусан ӯро қофиласолори назм ва асосгузори номидани гузаштагон ҷолиби диққат аст. Ин ҳамон эътирофи умумист, ки имрӯз Рӯдакиро сардафтар ва асосгузори адабиёти тоҷику форс меномем. Ин чӣ маъно дорад?

Гумон набояд бӯрд, ки асосгузори ва сардафтари адабиёт будани Рӯдакӣ гӯс маъноӣ онро дошта бошад, ки Рӯдакӣ нахустин касест, ки

¹ **Набид** - оби ангур, шароб.

² **Равшан** - соф.

³ **Баҳман** - моҳи дувауми зимистон.

шеър гуфтааст. Ин ақида дар 500 соли охир гаштаю баргашта такрор меёбад. Аммо ин фикр дуруст нест. Зеро пеш аз Рӯдакӣ ҳам шеъри тоҷикӣ вучуд дошт. Асосгузор ва сардафтари адабиёт будан аслан маънои пеш аз дигарон асар навиштанро надорад. Рӯдакӣ бо хизматҳои зеринаш ба ин мақоми бузурги таърихӣ соҳиб шудааст.

1. Рӯдакӣ аввалин устоди сухан аст, ки таҷрибаҳо ва муваффақиятҳои пешгузаштагонӣ худро ҷамъбааст ва нуксонҳои сустиҳои онро рафъ намуд. Вай адабиёти халқи худро аз ҷиҳати мазмун, гоҳ ва шакл ба низом дароварда, мувофиқи таъбири рӯдакишиносии машҳури Фаронса Дармстетер онро аз ҷиҳати бузургӣ ба тахт нишонд ва роҳи таракқиёти ояндаи онро муайян кард. Бо ин хизмати худ Рӯдакӣ нуфузи назми арабиҳо дар хоки Сомониён ба дараҷаи нестӣ расонда, истиқлоли адабии халқи худро амалӣ гардонд. Бар замми ин, ӯ чунон шеърҳо офарид, ки сухансанҷони араб фасоҳату балогати онҳоро эътироф карданд.

2. Рӯдакӣ тамоми жанрҳо ва навъҳои адабиёти тоҷикро ба ҳадди такомил ва шакли ниҳойӣ расонд. Қасида, газал, китъа, рубоӣ ва маснавӣ аввалин дафъа дар шаклҳои қомилӣ худ дар эҷодиёти Рӯдакӣ намудор мегарданд. Устод бо ибрати шахеӣ, дастурҳо ва талаботи ҷиддӣ ба дигарон намуна буд. Ӯ дар ин соҳа муаллиме буд, ки ҳама ба ӯ пайравӣ мекарданд. Зимнан пайравӣ ба ӯ то имрӯз давом дорад. Марсияву ҳаҷвияҳои вай писанди ҳамагонанд.

3. Рӯдакӣ вазни шеъри тоҷикӣ-арӯзии тоҷикиро ба низом даровард. Ӯро ихтироъқунандаи вазни рубоӣ мешуморанд. Вай вазни нави шеъри тоҷикӣ - вазни арӯзро ба забони форсии дарии тоҷикӣ мувофиқ гардонд. Ба воситаи баъзе ихтисорот ва пайваस्तкуниҳо, аз қабилҳои **к-аз**, **з-он**, **к-ин** ва амсоли инҳо номувофиқати забон ва вазиро аз байн бурд. Рӯдакӣ анъанаи образфаринии адабиёти моро бунёд гузошт, асосҳои эстетикӣ ва бадеии онро устувор гардонд.

4. Рӯдакӣ мундариҷаи шеърро бо мазмуни мавзӯҳои иҷтимоӣ, масъалаҳои ҷиндагӣ, фалсафа, ҳикмат, ахлоқ, ишқу муҳаббат, оҳангҳои ҳаётдӯстӣ ва панду насиҳат ганин гардонд. Гуманизм ва ватандӯстӣ дар адабиёти мо аз бехтарин анъанаҳои устод Рӯдакӣ аст, ки дар давоми ҳазор сол ҳале рушду камол ёфт. Ба тарзи дигар гӯем, Рӯдакӣ устоди буд, ки дар назм гоҳҳои инсондӯстиро устувор намуда, адабиётро ба инсоншиносӣ табдил дод. Мақтаби эҷодии Рӯдакӣ барои ҳамаи адибони пасин қабул гардида, то имрӯз боқист. Ба ашъори ӯ садҳо сухансароёни асрҳои X-XX бевосита пайравӣ кардаанд. Афкори ҳақимонаи устод Рӯдакӣ бо мазмуни бузурги гуманистии худ акнун ба ҷузъи таркибии ҳаёти маънавии халқи мо табдил гардидааст.

5. Эътибори Рӯдакӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мислу монанд надорад. Аз нав ҷинда шудани ӯ ба худшиносии миллати тоҷик вобаста аст. Халқи аз зери шиканчаю истисмори ҳазорсола озодшуда, мероси

фикрии бобоёнашро низ аз нав зинда кард ва онро ба хизмати халк гузошт. Ҳамаи ин аз зинда гардидаи Рӯдакӣ шурӯъ шуд. Дар соли 1925 дар Тоҷикистон рӯзи Рӯдакӣ таъсис гардида буд. Соли 1958 дар тамоми ҷаҳон 1100-солагии зодрӯзи устод Рӯдакӣ ҷашн гирифта шуд. Осори ӯ борҳо бо ададҳои зиёд ба таъъ расид. Ҳоло ҳар сол конференсияи илмӣ “Ёдбуди устод Рӯдакӣ” гузаронида мешавад. Дар ҷумҳурии мукофоти махсуси давлатӣ ба номи Рӯдакӣ таъсис шудааст, ки барои асарҳои беҳтарин ба адибон, санъаткорон ва меъморон дода мешавад.

Назариёи адабиёт

Сабки хуросонӣ. Рӯдакӣ на фақат шаклҳо ва навъҳои назми тоҷикро ба ҳадди аълои тақомул расонда, мазмуни онро ғайрӣ гардонд ва забонашро ба қолаб даровард, балки бо эҷодиёти пурсарвати хеш ба сабки хуросонӣ ибтидо гузошт, ки онро сабки Рӯдакӣ низ мегӯянд. Асоси эҷодии ин сабкро **саҳли мумтанеъ** ташкил мекард. Талаби ин сабк чунин аст: асари бадеӣ бояд дар шакл содда, дар баён фасеҳу фаҳмо ва дар мазмун бадегу баланд бошад. Он дар тасвир ба воқеагӯӣ ҳидоят мекунад. Сабки Рӯдакӣ дар адабиёти форсӣ то нимаи дуюми қарни XII идома ёфт. Танҳо дар қарни XIII бо нуфузи илму фарҳанг ба шеър сабки ироқӣ бартарӣ пайдо кард. Бо вучуди ин дар ҳамаи давраи замони сабки Рӯдакӣ диққати адибонро ба худ мекашидааст. Ба вижа, дар нимаи дуюми қарни XIX ҷи дар Мовароуннаҳр ва ҷи дар Эрон бозгашт ба сабки Рӯдакӣ мушоҳида мегардад.

Устод Рӯдакӣ бо хизмат ва мақоми таърихӣ худ натавонд асоси адабиёти тоҷикро гузошт, балки пояи адабиёти тамоми форсизабонони дунёро тарҳрезӣ кард. Аз ин ҷиҳат Рӯдакиро тамоми форсизабонон барҳақ ҷун поягузори адабиёти худ мешиносанд ва мӯхтарам медоранд.

АБУЛҚОСИМИ ФИРДАВСӢ (932–1020)

Абулқосим лақаб ва Фирдавси таҳаллуסי шоир аст. Вай 18 декабри соли 932 таваллуд шудааст. Волидон ӯро Мансур ном ниҳода будаанд. Зодгоҳи ӯ деҳан Божӣ ноҳияи Табарони вилояти Тӯс будааст, ки холо ба вилояти Хуросони Эрон дохил мешавад. Бож дехе бузург буда, аз он, ба қавли Низомии Арӯзии Самарқандӣ (асри XII), хазор мард берун меомадааст. Падари Фирдавси Ҳасан ном дошт ва аз деҳгонон (деҳконон)-и Тӯс ба ҳисоб мерафт. Дар он замон табақаи давлатманду заминдор ва аъёну ашрофро деҳкон мегуфтаанд. Бинобар ин шаронти модӣ имкон дод, ки Мансури ҷавон ба таҳсили илмҳои гуногун пардозад ва маълумоти хубе гирад. Аз Шохнома пайдоест, ки Фирдавси ғайр аз забони

форсии модариаш боз аз забонҳои арабӣ ва паҳлавӣ огоҳии комил доштааст. Адабиёти форсиву арабӣ, таърих, илоҳиёт, ҳикмат (фалсафа) ва амсоли инҳоро хуб медонистааст. Баъдан, ӯро бо унвони ифтихории Ҳаким ёд кардан гувоҳи он аст, ки Фирдавси то ба дараҷаи донишманди забардасте расидааст.

Баъди таҳсил ба кадом қору вазифаи расмӣ машғул шудани ӯ маълум нест. Аммо ҳамин қадар маълум аст, ки қариб 25-солагӣ хонадор шуд. Ҳамсараш зани босавод ва донандаву хонандаи китобхон бостон буд, ки бо хоҳиши ӯ соли 365 х. (975 м) достони Бежан ва Маниҷаро навишт. Ин маъниро худ Фирдавси дар оғози Достони Бежан ва Маниҷа зикр мекунад. Шоир ҳамсари худро бо сифатҳои зиёд ёд оварла, ҳикоят мекунад, ки ҷуфти меҳрубонаш он қиссаро аз китоби қадими паҳлавӣ ба ӯ хондааст ва сипас шоир онро ба риштаи назм кашидааст.

Инчунин маълум аст, ки дар синни 28-солагии Фирдавси яке аз фарзандони ӯ ба дунё меояд ва баъдтар соли 999 дар синни 37-солагӣ вафот меёбад, ки дар ин вақт Фирдавси 65-сола буд.

Фирдавси дар давраи таҳсил ба навиштани шеър сар кард. Баъзе порчаҳои шеърӣ китба, рубоӣ, қасида ва ғазалро ба ӯ нисбат медиҳанд, ки шояд дар ҳамин давра навишта шуда бошанд.

ОҒОЗИ
ТАЪЛИФИ
ШОҲНОМА,
САБАБУ
САРЧАШМАҶОИ
ОН

Фирдавсӣ ба худ лақаби Абулқосимро (падари Қосим) интиҳоб намуд, зеро лақаби паёмбари мусалмонон низ чунин буд. Вай асосан рубоӣ, қитъа, ғазал ва касида месурӯд. Ашъори пурэхосу хушаш охиста-охиста ҳаводорони бештаре пайдо мекард, ки аз онҳо рангу бӯӣи шеърҳои Рӯдакӣ, Кисоӣ, Абӯшакур, Шаҳид, Муродӣ ва дигар бузургони адабиёти форсӣ ба дилу дида мерасид.

Дар баробари ин Фирдавсӣ ба гирд овардану мураттаб сохтани қиссаву дostonҳои мансури бостон шугл меварзид ва бархе аз онҳоро ба риштаи назм мекашид. Вай бовар дошт, ки ривояту ҳикоятҳои мансури ҷудогона несту нобуд шуда метавонанд, аммо агар шоир, чун Рӯдакӣ онҳоро ба назм оварда, бо ҳам бипайвандад, бо рангу бӯӣи тоза ба мағз андар мағзи одамон роҳ меёбад:

Ҳадиси пароканда бипроканад,
Чу пайваста шуд, мағзи чон оганад.

Аз ин рӯ, кори худи Фирдавсӣ ба коре, ки устод Рӯдакӣ анҷом дода буд, монанд аст. Бартарин каломӣ мавзун бар мансур дар сухани мазкури шоир ифода ёфтааст. Яке аз нахустин дostonҳои, ки Фирдавсӣ дар асоси устураҳои бostonии эронӣ ба назм овард, қиссаи ишқи паҳлавони эронӣ Бежан ба духтари шоҳи Турон Афросиёб бо номи Манижа буд, ки дар бораи он поёнтар таваққуф хоҳем кард. Дар ин давра дар қаламрави Сомониён таваҷҷуҳ ба гузаштаи пурифтиҳори халқ бештар гардид, ки сабабҳои худро дошт, зеро давлати Сомониён пас аз сари Насри дуввум ибни Аҳмад (ваф. 943) рӯ ба сустӣ ниҳода, ҳавфи ҳучуми бодиянишинон ва аз миён рафтани давлати марказӣ сол то сол меафзуд. Вазъи дохилии мамлакат низ хуб набуд. Нерӯҳои марказгурез оромиву якпорчагии кишварро ҳалалдор мекарданд. Дар чунин вазъият тадбире ҷустан мебоист, то нерӯҳои давлативу мардумӣ муттаҳид шаванду ҳангоми зарурат бар душманони дохиливу хориҷӣ зарба зада тавонанд.

Яке аз роҳҳо ташвику тарғиби ватандӯстӣ дар байни тӯдаҳо, гирд овардани таърихи халқ пиндошта мешуд. Барои расидан ба ин мақсад фароҳам овардану ба сурати китоб мураттаб сохтани ҳикоятҳои ривоеҳои бoston, ки аз ватандӯстии гузаштагони мардум шаҳодат меоданд, зарур мешуд. Бинобар ин табақаи деҳқонон, аъёну ашроф, ҳокимон ва амирони қаламрави Сомониён аз гирдоварандагони ахбори бoston ҷонибдорӣ мекарданд. Дар натиҷа солҳои 40 - 50-уми қарни X ҷаҳор шоҳномаи манзуму мансур мураттаб гардид, ки Фирдавсӣ ҳангоми эҷоди Шоҳномаи худ дар баробари Ҳудойномаи паҳлавӣ ва тарҷумаҳои арабии он аз ин асарҳо низ чун сарчашма истифода бурдааст. Ӯ худ мефармояд:

Басе ранч бурдам, басе нома хондам,
Зи гуфтори тозию¹ хам пахлавонӣ².

Ба ин тарик Фирдавсӣ маводи фаровоне гирд овард, ки барои назми асари бузурге ба ӯ имкон меод. Шарҳи иҷмолии сарчашмаҳои Шохнома ба қарори зайл аст:

1. Хикояту ривоятҳое, ки худи Фирдавсӣ аз гӯяндагон чамъ овардааст. Вай баъзан чунин қиссаҳоро ба шакли достони ҷудогона пеш аз огози назми Шохнома навишта буд, ки ба ин гурӯҳ асотири Рустаму Сӯҳроб, Бежан ва Манижа ворид мешаванд.

2. Худойномаи пахлавӣ ва тарҷумаҳои арабии он. Дар замони Сосониён чандин китобҳои таърихӣ навишта шуданд, ки баробари ҳодисаву рӯйдодҳои таърихӣ як силсила асотири бостони эронӣро фаро мегирифтанд. Он китобҳоро Хватайномак мегуфтанд. Баъд аз интишори ислом Хватайномакҳоро ба забони арабӣ бармегардониданд, то ки аз ҷиҳати гузаштаи эронӣро огоҳ гарданд. То имрӯз нӯх тарҷумани худойномаҳои пахлавӣ маълум аст. Вале на матни пахлавӣ ва на тарҷумаҳои арабии Худойнома то замони мо боқӣ намондааст.

Ҷараёни таълифи Шохнома ва анҷоми нусхаи аввалини он Фирдавсӣ ва муосирону гузаштагонаш бовар доштанд, ки саросари ахбори Шохнома дар ҳақиқат ба вуқӯъ пайваста, рӯйдодҳои таърихӣ Эронзамин аст. Ба ин маънӣ ӯ ба хонандаву шунавандаи китоб мурочиаткунон навишта буд:

Ту инро дурӯғу фасона мадон,
Ба яксонравии дар замона мадон.

Бинобар ин, Фирдавсӣ таърихи шоханшоҳии Эронро аз замони нахустин подшоҳ (Кайумарс) ба назм овардан гирифт. Дар зимни он достонҳои ҷудогона, ки пештар ба назм кашида буд, ба ҷойҳои лозиму мувофиқ ҳамроҳу пайваस्त мекард. Масалан, Достони Рустаму Сӯҳробро дар подшоҳии Кайковус пас аз Ҳафт хони Рустам ва Достони Бежан ва Манижаро бар подшоҳии Кайхусрав байни Достонҳои Комуси Кӯшонӣ ва Достони дувоздаҳ рух ҷой дод.

Ба саҳтҳои рӯзгор нигоҳ накарда, Абулқосими Фирдавсӣ дар байни солҳои 992-994 назми Шохномаро ба анҷом расонд. Вай бо ҳодисаи забти Эронзамин аз тарафи арабҳо ва кушта шудани охири шоханшоҳи сосонӣ Яздигурди саввум ба охир расид.

Ба ин тарик, дар натиҷаи захмати бистеҳла (975-994) як асари калонҳаҷми пурарзише арзи вуҷуд кард, ки онро чун шиносномаи шахсияти халқҳои форсигӯ номидан мумкин аст. Вай қариб аз 50 подшоҳӣ иборат гардид.

Бо ҳамин подшоҳӣҳо як навъ хатти сужети асарро ташкил дода, чун занҷире достону гуфторҳои гуногунро ба ҳам пайванд додаанд.

¹ Тоӣ - арабӣ.

² Пахлавонӣ - пахлавӣ.

Ҳамчунин пай дар пай омадани подшоҳиҳо чихати таърихӣ китобро ташкил кардааст.

Донишмандон Шохнома ро шартан ба се бахш ҷудо кардаанд:

1. Бахши асотирӣ (аз Каюмарс то зуҳури Манучехр).

2. Бахши паҳлавонӣ (аз сари тахт нишастани Манучехр ва рӯи сахна омадани паҳлавононе чун Соми Наримон, Зол, Рустам то марги Рустам).

3. Бахши таърихӣ (аз Эронро забт кардани Искандар то катли Яздигурди III ва поён ёфтани сулолаи Сосониён). Инҳо бахшҳои асосии Шохнома ҳастанд. Ғайр аз ин дар оғози достон қариб 250 байт ҷой дорад, ки аз ҳамд, дар ситоиши хирад, офариниши ҷаҳону мардум, офтобу моҳ, ситоиши пайғамбару ёронаш, фароҳам овардани Шохнома, саргузашти Дакиқӣ, бунёд ниҳолани китоб, ситоиши Абӯмансур Муҳаммад, султон Маҳмуду бародари ӯ Наер иборат аст. Дар охир ҳам таърихи итмоми Шохнома зикр ёфтааст, ки яке соли таҳрири дуввум ва дигарӣ таҳрири сеюмро нишон медиҳад.

Чунон ки гуфтем, дар замони Фирдавсӣ ва пас аз он низ тамоми ҳодисаҳои Шохнома ро чун ахбори таърихӣ мепазирӯфтанд. Қовишҳои бостоншиносӣ ба ҳақиқати масъала равшанӣ хоҳанд андохт.

ТАҲРИРИ	Замоне, ки Фирдавсӣ Шохнома ро тамома кард, вазъи
ДУЮМИ	сиёсӣ ва иқтисодӣ кишвар ба таназзули амиқ рӯ ба рӯ
ШОҲНОМА	буд. Амрони сомонӣ ба ҷангу ҷидолҳои дохиливу
ВА	хориҷӣ банд буданду барои пуштибонӣ аз адибу
САРГУЗАШТИ	адабиёт рағбатеву вақте надоштанд. Ба онҳо пешкаш
ПАСИНИ	кардани шохкорӣ бузурге чун Шохнома қори беҳуда
ФИРДАВСӢ	буд. Дар байни ҳокимони вилоят низ қасони шоиста

ба назар намерасиданд. Бинобар ин, шоир Шохнома ро барои тақдими назди қасе набурд. Муштазири шуд, то шахси сазовор пайдо гардад.

Аммо тасодуфан бахшиҳои рӯзгор (соли 999) Фирдавсиро водоштанд, ки боз ба Шохнома баргардаду онро ба “бузургону бодониш озодагон” тақдими намояд ва дар муқобил тӯхфаву бахшиҳои арзанда бигирад. Вале он “бузургон” китобро муфту ройгон навишта мегирифтанд.

Дар 65-солагии ду ҳодисаи ногувор Фирдавсиро бо фишору тазйиқи рӯҳонӣ ва ҷисмонӣ гирифтҳо овард. Нахуст писари 37-солаи шоир аз олам ҷаҳим пушиду падарро ба ғаму дарди фаровон гӯтавар сохт.

Ҳодисаи дуввум ин аст, ки соли 998 ҳонадони Сомониён аз сари қудрат дур карда шуд. Дар Хуросон (Шимолӣ Афғонистон) Маҳмуди Ғазнавий ба сари қор омада, шаҳри Ғазна ро пойтахти худ интихоб намуд. Андешаҳои Фирдавсӣ ва Шохнома ба фикру андеша ва қору рафтори Маҳмуди Ғазнавий муҳолиф буданд. Дар Мовароуннаҳр ҳукумат ба дасти туркони Қарахонӣ гузашт.

Бо вуҷуди кашмакашҳои, ки дар қаламрави Сомониён давом дошт,

Фирдавсӣ тасмим гирифт, ки китобро ба подшоҳи сомони пешкаш намояд. Аз ин хотир вай дар Таърихи итмоми Шохнома 15 муҳаррами соли 389 (6 январи соли 999)-ро нишон додааст. (Нӯҳум солу хаштод бо сесада аст). Ва ҳодисаи аз байн рафтани Сомониён бар амалӣ гардидани андешаи шоир монёъ гардид.

СУЛТОН Шоир боз интизор шуд. Вай дид, ки Махмуди
МАҲМУД Ғазнавий ба муваффақиятҳо ноил меояд. Махмуд
ВА ШОҲНОМА барои Фирдавсӣ каси ношинос набуд. Ҳанӯз дар охири солҳои 90-ум, вақте Шохнома ба итмом нарасида буд, Фирдавсӣ Дакикиро дар ҳоб дид. Дақиқӣ баробари дигар суханҳо гуфта буд, ки подшоҳи баргузидааш (яъне Махмуди Ғазнавий) мувофиқи сазовори тақдир кардани Шохнома аст. Зеро ӯ то соли 385 (995) ба муваффақият ноил меояд ва пас аз он ба Чин лашкар мекашаду ҳама бузургон ӯро хуш мепазиранд:

Ки шохе гузидӣ ба гетӣ, ки бахт
Бад-ӯ нозаду тоҷу дайхиму¹ тахт,
Шаҳаншаҳ Махмуди гирандашаҳр,
Зи ганҷаш ба ҳар кас расонида баҳр,
Аз имрӯз то соли хаштоду панҷ
Бикоҳад-ш ранҷу биболал-ш ганҷ,
В-аз он пас ба Чин-андар орад сипоҳ,
Ҳама меҳтарон баркушоянд роҳ,
Наёяд-ш гуфтаи касеро дурушт,
Ҳама тоҷи шохонаш ояд ба мушт,
Бад-ин нома арҷанд биштофтӣ,
Кунун ҳар чӣ ҳустӣ, ҳама ёфтӣ.

Махмуд аз тарафи Сомониён соли 994 волин Хуросон таъин гардиду соли 998 ба ҷои падари худ Сабуктегин нишаст. Вай истиқлолияти давлати Ғазнавиёро эълон намуда, то соли 1030 ҳукмронӣ кард. Аммо қариб ҳамаи ин солҳоро ба лашкаркашӣ ба вилояту кишварҳои ҳамсоя, қатлу ғорати эронинаҷодон ба баҳонаи он ки онҳо аҳли ташайюъ ҳастанд, мазҳаби қарматӣ доранд, ба кеши исмоилӣ мегараванд ва баҳонаҳои дигар, ҳамчунин ҷиход бар зидди Ҳиндустон ва талаву тороҷи он гузаронд. Махмуди Ғазнавий ҳудро ғозии роҳи ислом вонамуд мекард.

Барои Шохномаро ба Махмуд ҳадя кардан Фирдавсиро боз он ҷиз рӯх мебахшид, ки Махмуд ҳудро чун ҷонибдори Сомониён вонамуд мекард. Ба ин ҷихат Фирдавсӣ гумон дошт, ки Махмуд сиёсати Сомониёро пеш мебарад. Зиндагии кашшоқонаву бемориҳои зиёд азми шоирро ҷазм мегардонад. Аммо Шохномаро дар шакли тайёри соли 999 ба Махмуд бурдан мумкин набуд. Мадҳу ситоиши Сомониён

¹ Дайхим - тоҷ, чатри тоҷмандон, ки болон сари шох овезон мекардаанд.

ва баъзе рақибони Махмудро аз он дур андохтан ва мадҳи Махмуду наздикони ӯро ба китоб дохил кардан лозим буд. Фирдавсӣ ин корро анҷом дод, яъне ғайр аз баҳши ибтидои китоб, ки мадҳи ҷудогонаи Махмуду бародари ӯ Насрро дорад, дар чанд ҷои дигар дар ҳаққи ӯ суҳанони нек дохил намуд. Дар баҳши иловашуда, ӯ аз ҳоли табоҳи ҳеш низ лаҳзаҳоеро ба қалам овард. Аз китоб умедвори баҳшишу атоҳо будани ҳешро изҳор дошт. Ин таҳрир, ки таҳрири саввуми Шохнома аст, соли 400 (1010 милодӣ) дар 76-солагии шоир анҷом пазируфтааст.

Масъалаи ба султони расонидани китоб пеш омад, зеро Махмуд дар Ғазнии буди Фирдавсӣ дар Тӯс мезист. Вай роҳи Ғазниро пеш гирифт. Дар бораи ба Ғазни рафтани ба шоирони дарбор Унсурӣ, Фарруҳӣ ва Асҷадӣ таъъозмоя кардан, сипас назди Махмуд рафтани Фирдавсӣ. Шохномаро ба Султони Махмуд бахшидани қиссаю ривоятҳои марғубе дар китобҳои таърихӣ таъкираҳо мавҷуд аст. Худи Фирдавсӣ мефармояд, ки Шохномаро дар рӯзгори Сомониён барои онҳо эҷод карда буд. Аммо ба ҳукми тақдир ошӯби замон дасти ин ҳонадонро аз ҳукумат катъ гардонд. Дар Хуросон каси сазоворе набуд, ки асарро ба ӯ бахшад:

Надидам ҷаҳондори бахшандае,
Ба тоҳи¹ қаён-бар дурахшандае.

Баръақе ҳама ҷо нур аз ҷангу ошӯб ва куштору гораг буд:

Замона саросар пур аз ҷанг буд,
Ба ҷӯяндагон-бар ҷаҳон танг буд.

Бинобар ҳамин шоир мунтазир шуд, ки шахси сазовори Шохнома рӯи қор ояд, то ёдгори ҷовидонро ба вай супорад:

Ба ин гуна якҷанд бигзоштам,
Суҳанро нуҳуфта² ҳаме доштам.

Нихоят Фирдавсӣ Шохномаро ба Султони Махмуд тақдим кард. Мувофиқи гуфти Низомии Арӯзии Самарқандӣ, Султони Махмуд ба Фирдавсӣ биет ҳазор дирҳам, яъне тангаи нуқра дод. Фирдавсӣ чанде ба дарбори Султони Махмуд раву биё кард. Ба қавли муаллифи номаълуми Таърихи Сиёстон (асри XII) Абулқосими Фирдавсӣ Шохнома бар Султони Махмуд чандин рӯз ҳамехонд. Махмуд гуфт: Ҳамаи Шохнома худ ҳеч нест, магар ҳадиси³ Рустам ва андар силоҳи ман ҳазор мард чун Рустам ҳаст. Абулқосим гуфт: Надонам андар силоҳи ту чанд мард чун Рустам бошад, аммо ин донам, **ки ҳеч баида чун Рустам офарида нашуд. Ин бигуфту бирафт.** Малик Махмуд вазирро гуфт: Ин мардак маро ба таъриз⁴ дурӯтзан хонд. Вазираш гуфт: Бибояд кушт. Ҳарҷанд талаб карданд, наёфтанд. Роҷеъ ба Шохномаро

¹ Тоҳ - таҳ.

² Нуҳуфта - пишхон.

³ Ҳадис - гуфтугӯ, қисса.

⁴ Таъриз - зътироз.

написандидани Махмуд, ўро ҳаҷв кардану гурехтани шоир, ба Табаристону Ирок рафтани ҳаҷвиёро нобуд кардан, барои халифаи Бағдод ба назм овардани киссаи Юсуфу Зулайхо, ба зодгоҳи худ бозгаштани фавтидан ва аз кардаи худ пушаймон шудани Махмуду атохо фиристодан ба Фирдавсей хикояту ривоятҳои дилчаспе дар китобҳои адабиву таъриҳӣ зикр ёфтаанд, ки ҳисси меҳру шафқатро нисбат ба шоири бузурги чаврдида, нафрату бадбиниро нисбати подшоҳи золими ситамгару беҳирад дучанд месозанд, вале қариб ҳамаи онҳо чуз хикояту ривояти дилпазире беш нестанд. Ҳақиқат танҳо он аст, ки Махмуд Шохнома ро напазируфт, ба қадри он нарасид, ки сабабҳои дошт.

1. Шохнома аз бузургдошти Эронзамин иборат буд. Аммо Махмуд меҳост, ки лашкаркашиҳои худаш васф карда шавад.

2. Дар Шохнома нисбат ба ойини **габрон** (зардуштиён), мазҳаби Мөйӣ, таълимоти Маздак, муборизаи Кова бар алайҳи Заҳҳок, ки араб буд ва шӯришҳои зидди шохони золим ҳусни тавачҷӯх зоҳир шудааст. Махмуд ҳудро диндори мутаассиб воменамуд ва ҳатто зери шиори ислом ба горагу куштор даст мезад. Ҳучумҳои ўро ба Хинд ба хотир бибаред.

Махмуди гуломзодаро чунин китоби бузург дар ситоиши шоханшоҳони эронӣ писанд омада наметавонист. Фирдавсей ақида дошт, ки шоханшоҳӣ авлодӣ буда, фарри эзидӣ онро муҳофиз аст. Ҳеч шонета нест, ки Эрон ба дониш дарандагон табдил ёбад:

Дарег аст Эрон, ки вайрон шавад,
Куноми¹ налангону шерон шавад.
Ҳама ҷои ҷангӣ саворон будӣ,
Нишастанғаҳи шахриёрон будӣ.
Кунон ҷои сахтиву ҷои балост,
Нишастанғаҳи тезчанг аждаҳост.

Албатта, Султон Махмуд нағз дарк менамуд, ки барои Фирдавсей яке аз палангону аждаҳон вайронгари Эрон ҳамон Махмуди Ғазнавист. Магар барои ҳокими бенаҷоди гасиб хондани чунин байт гуворо буд?

Дар Эрон гуно зиндагонӣ бас аст,
Ки мӯҳру кулаҳ баҳри дигар кас аст.

Писанди Махмуд нағардидани Шохнома охириин умедҳои шоири бемору муфлисро бар бод афганд. Вай гаҳ-гоҳ шоханшоҳи китобхоро варақ зада, абёте ба он меафзуд, вале аз ин ки на танҳо 35 сол, балки тамоми умри бобаракату пуршӯри хешро ба назми Шохнома бахшидааст, ҳеҷ гоҳ пушаймон нашудаву афеус нахӯрдааст. Баръакс ифтихор дошта, ки аз назм коҳи баланде афрохтааст, ки аз боду борон газанде намеёбад ва бад-ин васила аз худ ёдгору номи нек боқӣ гузоштааст:

¹ Кунон - дониш ва ҳафоти ваҳшиён.